साम्मनस्यम्

श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्

मुखपत्रम्

पञ्जियतक्रमाङ्कः आर. एन्. १९९९७/५१ ● ISSN- 2249-9369

अङ्क - ११० दिसम्बर - मार्च - २०२२

महेता चन्द्रकान्तस्य पद्मश्रीति पदावलिः ।
अस्मत्परिषदश्चापि संवर्धयति गौरवम् ॥

❖ सम्पादकाः ❖

❖ डॉ. वासुदेव वि. पाठक ❖ प्रि. डॉ. गीता पी. महेता ❖ डॉ. महेश ए. पटेल

श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्

अहमदाबाद – ३८०००९

॥ अस्मिन्नङ्के ॥

❑ वेदवित्तम्	– ડૉ. વાસુદેવ વિ. પાઠક 'વાગર્થ'	२
❑ वृक्षोपनिषत्	– ડૉ. વાસુદેવ વિ. પાઠક 'વાગર્થ'	३
❑ संस्कृत तुझे प्रणाम	– વંદના શર્મા	६
❑ અમરકોશ પરની દાક્ષિણાત્ય વ્યાખ્યાઓમાં મળતાં ભટ્ટિકાવ્યના ઉલ્લેખો	– ડૉ. નિલાંજના શાહ	७
❑ પ્રધાન તેર ઉપનિષદોનો પરિચય	– ડૉ. મહેશ એ. પટેલ	१२
❑ अभिनवसुभाषितावलिः	–	२२
❑ સંગઠનનો વેદોક્ત ઉપાય	– ડૉ. કમલેશકુમાર છ. ચોક્સી	३६
❑ બહુજનહિતાય છાત્રવિદિતાય પ્રશ્નમંજૂષા	– ડૉ. મહેશ એ. પટેલ	४१
❑ अमरचन्द्रसूरि रचित 'बालभारतम्' में निरूपित उत्तम पारिवारिक भावना	– હિમાંશુ પ્રવીણચંદ્ર શાહ	५२
❑ સંસ્કૃત સાહિત્ય - રચનાત્મક શૈલીની દૃષ્ટિએ	– ડૉ. ધર્મેન્દ્ર પટેલ	५५
❑ गीतायां यज्ञस्य विभावना	– જતીન આર. ચાવડા	६१
❑ वैदिक अन्त्येष्टि संस्कार एवं सोलह संस्कारों का परिचय	– રજનીકાન્ત આર્ય	६३
❑ अन्त्येष्टि संस्कार पद्धति	– મહન્ત ભાવેશ કુમાર	६९
❑ वृत्तनवनीतम्	–	७८
❑ શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ના સંનિષ્ઠ હોદ્દેદારો		८१
❑ પ્રમુખ શ્રી એમ. એસ. પરીખ સાહેબનો જીવન પરીચય		१०६

॥ साम्मनस्यम् परामर्शकसमितिः ॥

૧. ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા
૨. ડૉ. ગીતાબહેન મહેતા
૩. ડૉ. કમલેશકુમાર ચોક્સી
૪. ડૉ. મહેશ એ. પટેલ
૫. ડૉ. દર્શના કે. ભટ્ટ
૬. ડૉ. મિહિર ઉપાધ્યાય
૭. ડૉ. હિતેન્દ્ર વ્યાસ
૮. ડૉ. મહાકાન્ત જોશી
૯. શ્રી કાનજીભાઈ ભોગાયતા

प्रकाशक :
डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'
प्रधानमन्त्री
श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्
शेठ श्री रतिलाल मो. भा. संस्कृत भवन
श्री बृहद् गुजरात परिषद् मार्ग, दिनेश हॉल समीप,
अहमदाबाद – १ फोन : 079-40394173
मोबाईल : 9909121163

मुद्रक :
ई मेगेजिन, 'साम्मनस्यम्'
श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्'
E-mail : info.b.g.s.parishad@gmail.com
Web: shribruhadgujaratsanskritparishad.org

ॐ

वेद–वित्तम्

स्वस्ति-पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ *ऋग्वेद – ५.५१.१५*

सूर्याचन्द्रमसौ इव = *સૂર્ય અને ચન્દ્રની જેમ*

(**वयम्** = *અમે)*

स्वस्तिपन्थाम् = *કલ્યાણના માર્ગને*

अनुचरेम = *અનુસરીએ*

અનુવાદ = સૂર્ય અને ચન્દ્રની જેમ અમે કલ્યાણના માર્ગને અનુસરીએ.

વિશેષ :– **સતત સતત સ્વસ્તિ સેવાય, વિશુદ્ધ બુદ્ધિ વધતી જાય।**

સત્ત્વ મળે એનો આનંદ, પ્રગતિ પૂર્વક પરમાનંદ ॥

આવો જ ભાવ, યજુર્વેદના (૨૫-૧૯) મંત્રમાં પણ વ્યક્ત છે. ઋષિ ઇન્દ્ર, સૂર્ય, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા પાસેસ્ વસ્તિની યાચના કરે છે.

આપણા દૃષ્ટા ઋષિઓને મન, કલ્યાણ જ, ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્તવ્ય છે. માત્ર પોતાનું જ નહીં, शिवमस्तु सर्वजगतः એ ઋષિની પ્રાર્થના છે. વ્યક્તિના ઇહલોક અને પરલોકનું પણ કલ્યાણ અપેક્ષિત છે.

અપેક્ષાની પૂર્તિ માટે યોગ્યતા અનિવાર્ય છે, એ જ યોગ્ય ક્રમ છે.

આવી યોગ્યતા પામવા, ઋષિએ સૂર્ય અને ચન્દ્રને અનુસરવા માટે ઇચ્છા કરી છે. નિયમિતતા, પ્રકાશકત્વ અને પરોપકાર એ આ બંનેની વિશેષતા છે. પરોપકાર કે સેવાને જ, પ્રથમ કર્તવ્ય તરીકે વિનોબાજીએ સૂચવ્યું છે. સૂર્ય-ચન્દ્રની જેમ, સ્વાર્થ વિનાની પરોપકારી પ્રવૃત્તિથી, વ્યક્તિ યોગ્યતા મેળવે તો કલ્યાણ સહજ બને.

કલ્યાણોનાં કર્મો કરીએ, કલ્યાણો મેળવતા રહીએ.

તેનાથી સત્ત્વ સાંપડે, સત્ય મળે, પરમાનંદ પણ પમાય.

– પ્રા. ડૉ. વાસુદેવ પાઠક ''**वागर्थः**''

वृक्षोपनिषद्

– डॉ. वासुदेव वि. पाठक 'वागर्थ'

॥ॐ॥

॥ शान्तिपाठः ॥
ॐकारं परमाधारं पूर्णं परात्परं स्मरन् ।
वृक्षान् देशिकवर्यांश्च सदाचारैस्समर्चयेत् ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ अथ वृक्षं शरणं गच्छामि ॥
छायां करोति सस्नेहं शैत्यं ददाति सर्वदा ।
जीवत्येवोपकारार्थं पादपः परमार्थतः ॥१॥

विना याचकवृत्त्यैव स्वकीयं सत्त्वरूपिणम् ।
परार्थाय प्रयुञ्जानः पादपः परमार्थकः ॥२॥

पत्रं पुष्पं फलं काष्ठं मूलानि स्वरसस्तथा ।
पादपः परमोदारः ददाति हितसाधकः ॥३॥

जन्मतो जीवमात्रस्य योगक्षेमाय तत्परः ।
परमात्मस्वरूपश्च प्राणवायुप्रदायकः ॥४॥

बुसं वन्ध्यं तथा वृक्षं लतां तृणमपि प्रियम् ।
रोपयन् पोषयन्प्रीतः प्राणदानप्रवर्तकः ॥५॥

कार्यं संस्मृत्य साभारं वृक्षाणां रोपणं वरम् ।
पोषणं परमार्थाय प्रज्ञावद्भिः प्रसाददम् ॥६॥

रोपणं पादपानां च प्रीत्या संवर्धनं पुनः ।
पुष्टिदं पोषणं पुण्यं, कर्तनं पापकारकम् ॥७॥

प्राणिनां जीवनं स्वस्थं कुर्वन् प्राणादिपोषकः ।
पर्यावरणशुद्ध्यर्थं प्रवृत्तः परमार्थतः ॥८॥

सारं सञ्चित्य सर्वार्थं सद्भावैर्वृक्षसेवनम् ।
क्रियते येन, मोक्षस्य मार्गे प्रचलनं कृतम् ॥९॥

 ISSN : 2249 - 9369

जानताऽजानता वापि परेशस्तेन राधितः ।
येन पादपपुष्ट्यर्थं प्रवृत्तिः परमाऽऽदृता ॥१०॥

सद्व्यवहारदक्षैश्च स्वार्थं विचार्य सर्वथा ।
सेवा वृक्षादिनां कार्या ऋणमुक्त्यै च भावतः ॥११॥

शिष्टं विशिष्टं वरदं विशेषम् वृक्षं गुरुत्वेन मत्वैव मान्यम् ।
सन्निष्ठया सेवया वर्धयस्व भविष्यसि भद्रभद्रश्च मान्यः ॥१२॥

एतादृशस्य वृक्षस्य विस्मृत्य वरदं वरम् ।
विनाशाय विचारोऽपि पापीयानधमाधमः ॥१३॥

सद्वृक्षोपनिषद्धर्माः मयि, सर्वेषु सन्त्विति ।
प्रार्थ्यते पारमार्थ्यार्थं प्रसादस्तेन लभ्यते ॥१४॥

वृक्षेषु वासुदेवत्वं विचार्य गुणवानृषिः ।
सद्वृक्षोपनिषद्ध्याने नत्वा न्यवेदयत् सुखम् ॥१५॥

विकसेद् वृक्षलताप्रवृत्तिः प्रसरेत् परोपकारे वृत्तिः ।
भवेत् सर्वभूतानां भद्रं, प्रसरेत् परोपकारे वृत्तिः ॥१६॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
॥ इति श्री वृक्षोपनिषत् समाप्ता ॥

॥ मुक्तकत्रयी ॥

वेदे यस्य विलासिती विलसिता वन्द्यैर्वरैर्वर्णिता
सच्छात्रेषु च यस्य भव्यगरिमा विद्यावरैर्वन्दिता ।
व्यासाद्यैर्भवभूतिबाणकविभिः गानं कृतं भावतः
तस्यै तैः गुणगौरवैस्सुमुदिताः भद्राः वयं भा-रताः ॥१॥

या वेदामृतदायिनी मधुमयी सत्या शिवा सुन्दरा
या गंगायमुनादिभिस्सुपुनिता संस्कारसंस्कारिता ।
सर्वार्थं ह्यवतारधारणतया यस्याः कृता धन्यता
माता भारतनामिका सुमुदिता सौख्यां करोतु कृपाम् ॥२॥

प्रभो ! शुद्धा बुद्धिः परहितपरा स्यात्प्रतिपलमवराणां
वन्द्यानां सुविमलमनसा संभवेच्छं-करत्वम्
सुकार्यैस्स्यान्नित्यं सुजनजनसेवा सुखमयी,
स्वतंत्रे राष्ट्रे नः प्रभवतु सदा प्रीतिकरणम् ॥३॥

॥ प्रहेलिकाः ॥

किमस्ति परमं तत्त्वम् ? वाक्पटुश्च करोति किम् ?
सत्कार्यैश्च प्रसन्नः कः ? सत्यम्, वदति सज्जनः ॥१॥

प्रदानं पावनं केषाम् ? विश्वस्यं किं सतां मतम् ?
वाञ्छत्येव सुकन्या कम् ? वेदानां वचनं वरम् ॥२॥

कश्चाधीशश्च देवानाम् ? कीदृशश्च शिवस्मृतः ?
कदा कल्याणदा माता ? सुरेशः शिवदः सदा ॥३॥

कं राधयति वै राधा ? कथं राध्यश्च माधवः ?
कृपामाप्तुं च किं कार्यम् ? माधवं मनसा भजेत् ॥४॥

किं कृते दुःखमेव स्यात् ? पापस्य किं भवत्यहो ?
पितरौ नः कदा पूज्यौ ? प्रमादे पतनं सदा ॥५॥

रामस्य मारुतिः कश्च ? पत्नी कस्यास्ति जानकी ?
अञ्जनीतनयः कश्च ? दासो रामस्य मारुतिः ॥६॥

जीवने संस्कृतः कश्च ? शोभते कश्च धार्मिकः ?
कीदृशश्च सतां मार्गः ? कुलीनः संस्कृतः शुभः ॥७॥

जीवनं किं निमित्तं स्यात् ? यज्ञं कारयतीति कः ?
सद्गुरुश्च कदा सेव्यः ? परार्थं याज्ञिकः सदा ॥८॥

अत्र, चतुर्थे चरणे उत्तराणि अन्येषु च प्रश्नाः ।

डॉ. वासुदेव वि. पाठकः 'वागर्थः' सरस्वतीनगर, अमदावाद - १५

संस्कृत ! तुझे प्रणाम

— वंदना शर्मा

संस्कृत तुमको मिली बुलन्दी जग करता सम्मान है।
धन्य-धन्य वेदों की भाषा संस्कृत तुझे प्रणाम है ॥
संस्कृत ! तु समृद्ध है इतनी,
जगभर ने अपनाया है।
जिसने चाहा तुझे सीखना,
पढ़ना-लिखना आया है ॥
अक्षर-अक्षर मोती जैसे, जग में तेरी शान है।
धन्य-धन्य वेदों की भाषा संस्कृत तुझे प्रणाम है ॥
तुम हो सरल, सहज गुणवाली,
है वर्तनी तुम्हारी शुद्ध।
भावों की वाहिका तुम्हीं हो,
अपनाते है लोग प्रबुद्ध,
हर आयु का हर रिश्ते का रखा तुम्हीं ने मान है।
धन्य-धन्य वेदों की भाषा संस्कृत तुझे प्रणाम है ॥
तूने पूरब पश्चिम जोड़े,
उत्तर-दक्षिण महकाए।
चला तुम्हारा जादू ऐसा,
सभी विदेशी ललचाए ॥
सब आते हैं, मिलकर गाते, संस्कृत का जयगान है।
धन्य-धन्य वेदों की भाषा संस्कृत तुझे प्रणाम है ॥
लगती हो तुम इतनी सुंदर,
आओ नजर उतारे हम।
हर मानस अपनाएँ तुमको,
व्याकरण रहे सरस प्रियतम् ॥
लग न सका तेरे वैभव में, कोई अल्प विराम है।
धन्य-धन्य वेदों की भाषा संस्कृत तुझे प्रणाम है ॥

— वन्दना शर्मा
साकार इंग्लिश स्कूल

અમરકોશ પરની દાક્ષિણાત્ય વ્યાખ્યાઓમાં મળતાં ભટ્ટિકાવ્યના ઉલ્લેખો

– ડૉ. નીલાંજના શાહ

અમરકોશ અમરચંદ્ર વડે, ઈ. સ. ની ચોથી કે પાંચમી સદીની આસપાસ રચાયો ત્યારબાદ એના પર ટીકાકારો દ્વારા ટીકાઓ રચાઈ ગઈ. એ ટીકાકારોએ અમરકોશના સૂત્રોમાંના શબ્દો પરની પોતાની ટીકામાં આપેલી સમજૂતીના સમર્થનમાં, સંસ્કૃત સાહિત્યના મહાકાવ્યો અને નાટકોના શ્લોકો ટાંક્યાં છે. અમરકોશ પરની આ દાક્ષિણાત્ય ટીકાઓમાં, ભટ્ટિએ રચેલા ભટ્ટિકાવ્યના ૧૧ શ્લોકોની જ પંક્તિઓ ટાંકી છે, તે અહીં દર્શાવી છે.

તે દાક્ષિણાત્ય વ્યાખ્યાઓની ટૂંકી વિગત અહીં દર્શાવી છે. અડ્યાર - લાયબ્રેરી અને રીસર્ચ સેન્ટર તરફથી આ અપ્રકાશિત દાક્ષિણાત્ય વ્યાખ્યાઓ બે વોલ્યુમમાં પ્રકાશિત થઈ છે. તેમાં પ્રથમ વોલ્યુમમાં, અમર કોશ ના પ્રથમ બે કાંડ પરની લિંગયસૂરિની 'અમરપદવિવૃત્તિ'(આશરે ઈ.સ.ની બારમી સદી) અને મલ્લિનાથની 'અમરપદપારિજાત' (ઈ.સ. ની ચૌદમી સદી) – આ બે ટીકાઓ મળે છે. તેમાંની મલ્લિનાથની 'અમરપદપારિજાત' ટીકામાં ભટ્ટિના ૬ શ્લોકોની પંક્તિઓને ટાંકી છે.

અમરકોશના ત્રીજા કાંડ પરની ઉપર્યુક્ત બે ટીકાઓ – 'અમરપદવિવૃત્તિ' અને 'અમરપદપારિજાત' ઉપરાંત અપ્પયાચાર્યનું 'અમરપદવિવરણ' મળે છે. તેમાં 'અમરપદપારિજાત'માં 'ભ.કા.'ના એક શ્લોકની પંક્તિને ટાંકી છે, જ્યારે 'અમરપદવિવરણ'માં ભ. કા. ૪ શ્લોકોની પંક્તિઓને ટાંકી છે.

આમ આ ટીકાઓમાં, અમરપદ પારિજાતમાં, ભ.કા.ના ૬ + ૧ = ૭ શ્લોકની પંક્તિઓ ટાંકી છે, જ્યારે અમરપદવિવરણમાં ભ.કા.ના ૪ શ્લોકોની પંક્તિઓ ટાંકી છે. આમ આ બંને ટીકાઓમાં ભટ્ટિકાવ્યના કુલ ૧૧ શ્લોકોની પંક્તિઓ મળે છે. તેમને અહીં, અમરકોશના શ્લોકોના સંદર્ભમાં અ.કો.ના ક્રમ પ્રમાણે દર્શાવીને, જ્યારે અ.કો.ના સૂત્રમાના પ્રસ્તુત શબ્દને ઉપયોગી હોય, ત્યાં ભટ્ટિકાવ્ય પરની જયમંગલા ટીકામાંથી તેમજ અમરકોશ પરની 'વ્યાખ્યાસુધા' ટીકામાંના મત પણ સાથે આપ્યા છે.

(१) अ. को. स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः । १.३.१०

पारिजात – स्फूर्जथुर्व्रजनिर्घोषः । प्रहारकविद्युद्ध्वनिनाम । 'श्रुत्वा तु विस्फूर्जथुप्रख्यं निनादं परिदेविनी' इति भट्टिः । (५.५३)

(વજ્રના કડાકા જેવો અવાજ સાંભળીને રડતી સીતાએ..... ઇચ્છ્યું) પારિજાતના ટીકાકાર મલ્લિનાથ स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः ને સમજાવતાં કહે છે કે આ પ્રહારક એવા વિદ્યુત્‌ના ધ્વનિનું (પ્રચંડ મેઘગર્જના) નામ છે. અને તેના સમર્થનમાં તે ભટ્ટિનો શ્લોક (૫.૫૩) નો પૂર્વાર્ધ ટાંકે છે કારણ કે એમાં પણ विस्फूर्जथुः શબ્દ આપ્યો છે, અને ભટ્ટિકાવ્યના ટીકાકાર જયમંગલે ત્યાં એનો અર્થ સમજાવતાં 'वज्रनिर्घोषतुल्यम्' જ કહ્યું છે.

નોંધવું ઘટે કે પારિજાત ટીકામાં ભટ્ટિકાવ્યના શ્લોકનો પ્રથમ શબ્દ स्फूर्जथुप्रख्यम् આપ્યો છે, પણ મૂળ ભટ્ટિકાવ્યમાં 'विस्फूर्जथुप्रख्यम्' છે.

વિવૃત્તિ ટીકામાં 'स्फूर्जथुः' અને वज्रनिर्घोषः – એ બંનેને જુદાં ગણ્યાં લાગે છે, કારણકે તેમાં 'प्रहरद्विद्युच्छब्दनामानि' એમ આપ્યું છે, જ્યારે પારિજાત ટીકામાં स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः ને પ્રચંડ મેઘગર્જન તરીકે દર્શાવ્યું છે, કારણ કે આ શબ્દને તેમણે એક નામ ગણ્યું છે. प्रहारकविद्युद्ध्वनिनामः ।

(२) अ. को. ध्रुवं औत्तानपादिः <u>स्यादगस्त्यः</u> कुम्भसंभवः । १.३.२०

पारिजात – अगत्स्यनामानि । अगस्तिरित्यप्यस्ति । 'अगस्तिनाध्यासितविन्ध्यशृङ्गम्' इति भट्टिकाव्ये । (१२.७१)

પારિજાત ટીકામાં મલ્લિનાથ નોંધે છે કે – अगस्त्य, कुम्भसंभव અને मैत्रावरुणि એ અગસ્ત્યના નામો છે પણ એ ઉપરાંત અગસ્ત્યનું 'अगस्ति' એવું પણ એક નામ છે, અને તેના સમર્થનમાં તેમણે ભટ્ટિકાવ્યનો નીચેનો શ્લોક આપ્યો છે. अगस्तिनाध्यासितविन्ध्यशृङ्गम् । (અગસ્ત્ય ઋષિ જ્યાં રહેતા હતા, તે, વિંધ્યશિખર તરફ શુક્ર ગયા) (૧૨.૭૧) અ. કો. ની વ્યા. સુધા ટીકા (પૃ. ૩૭) માં अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । જે પર્વતને પણ રોકી શકે, તે 'अगस्ति' એમ સમજાવ્યું છે.

વિવૃત્તિ ટીકામાં આને 'અગસ્ત્ય મુનિનાં નામ' દર્શાવ્યાં છે.

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી (પૃ. ૨૬) માં જણાવે છે કે અગસ્ત્ય ઋષિ, દક્ષિણ દિશા તરફના તેજસ્વી તારારૂપ ગણાય છે. તેથી अगस्त्यः શબ્દ તારાનો વાચક પણ છે.

(३) अ. को. तिङ्सुबन्तचयो <u>वाक्यं</u> क्रिया वा कारकान्विता । १.६.२

पारिजात – एकार्थोपरि तिङन्तसुबन्तसमुदायो <u>वाक्यम्</u> । यथा – (१२.७१)

'भ्रेमुर्ववल्गुर्ननृतुर्जजक्षुर्जगुः समुत्पुप्लुविरेनिषेदुः ।

आस्फोटयांचक्रुरभिप्रणेदूरेजुर्ननन्दुर्विचयुः समीयुः ॥ (भट्टिकाव्य १३.२८)

વિવૃત્તિમાં વાક્યની આ વ્યાખ્યા વધારે સ્પષ્ટ કહી છે. तिङ्गां चयः सुपां चयः कारकान्विता क्रिया वा वाक्यं भवति । કારક વિભક્તિઓ સાથે સંકળાયેલી ક્રિયાઓના સમૂહને પણ વાક્ય કહેવાય છે, એવો એનો અર્થ થાય છે. ભટ્ટિકાવ્ય પરની 'જયમંગલા' ટીકા (પૃ. ૩૬૬) માં આ શ્લોકને आख्यातमालेति तिङन्तमाला । એમ કહ્યું છે.

(४) अ. को. विशेषास्त्वङ्गनाः <u>भीरु</u> कामिनी वामलोचना । १.३.२०

पारिजात – भीरुः भयशीलायाः । संज्ञापूर्वक विधेरनित्यत्वेन संबद्धौ गुणस्यानित्यता । तेन कुतस्त्यं भीरुः ! यत्तेभ्यो द्रुह्यदभ्योऽपि क्षमामहे । इति भट्टिः । (४.३९)

હે ગભરુ સ્ત્રી ! અમારો ગુનો કરનાર એમને અમે ક્ષમા ક્યાંથી આપીએ ?

कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम्, इति कालिदासश्च (रघु. १३.२४)

પારિજાત ટીકામાં મલ્લિનાથે સ્પષ્ટતા કરી છે કે – भीरुः એ સંબોધન છે તેથી તેમાં ગુણ નથી થયો કારણ કે સંજ્ઞાપૂર્વક વિધિ અનિત્ય છે અને એના સમર્થનમાં ભટ્ટિકાવ્યના (૪.૩૯) તેમજ રઘુવંશનો (૧૩.૨૪) શ્લોક ટાંક્યો છે. સ્પષ્ટતા કરવી ઘટે કે રઘુવંશમાં આ શ્લોકનો પૂર્વાર્દ્ધ જે અહીં ટાંક્યો છે, તેના કરતાં સાવ જુદો જ મળે છેઃ त्वं रक्षसां भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे । હે બીકણ સ્ત્રી ? જે માર્ગે રાવણ તને લઈ ગયો હતો,

તે માર્ગલતાઓએ મને બતાવ્યો. રઘુવંશના (૧૩.૨૪ પરના શ્લોકની ટીકામાં મલ્લિનાથે પણ કહ્યું છે. ऊङुतः। (पा. ४.१.६६) इत्यूङ्) ततो नदीत्वात् संबुद्धौ ह्रस्वः। તેજ રીતે ભટ્ટિકાવ્યના ટીકાકાર જયમંગલે પણ એમજ કહ્યું છે, यत एवं हे भीरु ! संबुद्धौ गुणो न भवति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति। નોધવું ઘટે કે અ. કો. પરની વ્યાખ્યાસુધા (પૃ ૨૦) માં रभस् નો મત જે આપ્યો છે, તેમાં भीरु નો અર્થ આમ આપ્યો છે. भीरुरार्तेजने स्त्रियाम् इति रभसः। એટલે તેનો અર્થ ‘બીકણ સ્ત્રી એમ થાય છે.

(५) अ. को. तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंश चन्द्रहासा<u>सिरिष्टयः</u> । २.८.८९

पारिजात - खड्गे तु - असिरिष्टयः। ‘तस्मान्निरपतद् भूरि शिलाशूलेष्टिमुद्गरम्’ इति भट्टिप्रयोगादजादिश्च स्यात् (भ.का. १७.४५) (તેમાંથી અનેક શઈલાઓ, ભાલાઓ, તલવારો અને મોગરીઓ ઉછળીને પડી.)

અ. કો. માં रिष्टिः એમ આપ્યું છે. અમરપદપારિજાત ટીકામાં મલ્લિનાથ નોંધે છે કે આ શબ્દ अजादि એટલે કે इष्टिः એમ પણ પ્રયોજાય છે. અને તેના સમર્થનમાં ભટ્ટિનો ઉપર્યુક્ત પ્રયોગ આપ્યો છે, તેમાં इष्टिः મળે છે. ભટ્ટિકાવ્ય પરની જયમંગલા ટીકામાં (પૃ. ૪૫૯) માં તેનો અર્થ ‘પ્રહરણવિશેષ’ આપ્યો છે.

વિવૃત્તિ ટીકામાં પણ रिपुं हन्तीति रिष्टिः એમ આપ્યું છે એનો અર્થ ‘તલવાર’ થાય છે.

અ. કો. પરની વ્યાખ્યાસુધા ટીકામાં (પૃ. ૨૯૩) માં अजादिरिति स्वाम्यादयः। એમ આપ્યું છે. તે પરથી ક્ષીરસ્વામિ વગેરે પણ इष्टिः એમજ આપતા લાગે છે.

(६) अ. को. <u>आहोपुरुषिका</u> दर्पाद् या स्यात् संभावनात्मनि । २.८.१०१

पारिजात - अहो पुरुषिका दीर्घादिश्च स्यात्। ‘पुरमथितुराहोपुरुषिका’ इति शंकराचार्यवचनम् (सौन्दर्यलहरी, ७) आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः। इति भट्टिश्च (भट्टिकाव्य, ५.२७)

(અહોભાવ જન્માવતું મારું આ અદ્ભુત શૂરાતન તો તું જો)

પારિજાત ટીકામાં अहोपुरुषिका એમ આપ્યું છે અને પછી કહ્યું છે કે તે દીર્ઘાદિ પણ હોય છે અને તેના સમર્થનમાં, શંકરાચાર્યની સૌન્દર્યલહેરીનો અને ભટ્ટિકાવ્યનો શ્લોક ટાંક્યો છે. ઉપર્યુક્ત બંને દૃષ્ટાંતોમાં ‘आहोपुरुषिका’ એમજ દીર્ઘાદિ શબ્દ આપ્યો છે. અ. કો. માં પણ દીર્ઘાદિ જ આ શબ્દ આપ્યો છે.

નોંધવું ઘટે કે, વિવૃત્તિ ટીકા પણ ‘आहोपुरुषिका’ જ આપે છે. તેનો અર્થ પારિજાતમાં આમ આપ્યો છે. दर्पाद् यदात्मगौरवं तदहोपुरुषिका स्यात्। શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ (પૃ. ૨૭૨) - અભિમાન સાથે પોતાના સામર્થ્યને પડકાર આપવો તે ‘आहोपुरुषिका’ છે એમ આનો અર્થ આપ્યો છે.

(७) अ. को. वृते तु <u>वृत्तवावृत्तौ</u> संयोजित उपाहितः । ३.१.९२

‘विवरण - वावृतुवर्तने। वर्तनं वरणमिति धातुवृत्तिः कर्मणि क्त प्रत्ययः। तथा च - ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत’ इति भट्टिः। (४.२८)

‘वृत्तवावृत्तौ’ ને સમજાવતાં વિવરણમાં કહ્યું છે કે (મા. ધા. વૃ. પૃ. ૪૧૮) દિવાદિમાં तप ऐश्वर्ये वा પછી वृतु वरणे એમ ધાતુસૂત્ર છે, કે આ સૂત્ર જોડે જ ‘वा’ છે, તેની બાબતમાં વિવાદ છે, કેટલાક માને છે કે આ वा એ वृतु वरणे ધાતુનો અવયવ છે તેથી, તેમના મતે वावृत्यते स्मेति वा वृत्तम्। અને ‘वावृतु वरणे’ એમ પાઠ આપે છે. તે બાબતના સમર્થનમાં, આ ટીકા ભટ્ટિકાવ્યના શ્લોક (૪.૨૮) નો પૂર્વાર્ધ ટાંકે છે, ततो वावृत्यमानासौ रामशालां

न्यविक्षत्। અહીં वावृत्यमाना નો અર્થ 'પસંદ કરતી' એમ થાય છે. (તે પછી રામચંદ્રને વરવા માંગતી તે શૂર્પણખા, તેમની પર્ણકુટિમાં પ્રવેશી.)

માધવીયા ધાતુવૃત્તિ (પૃ. ૪૧૮) માં આમ જ આપ્યુ છે, 'तप ऐश्वर्ये वा। केचिदिह वा ग्रहणं वक्ष्यमाणस्य 'वृतु वरणे' इत्यस्य आद्यांशमिच्छन्ति 'वावृतुवरणे इति'।' તેમાં પણ આના સમર્થનમાં ભટ્ટિનો ઉપર્યુક્ત શ્લોક ટાંક્યો છે.

તેથી જ અમરકોશમાં પણ 'वृत्तवावृत्तौ' આપ્યું છે નોંધવું પડે કે ક્ષીરતરંગિણી (પૃ. ૨૧૭)માં પણ 'वावृतु वरणे' આપ્યું છે.

(૮) अ. को. साकल्यासङ्गवचने <u>पारायण</u>तुरायणे । ३.२.२

'विवरण - चिरंतनव्याख्यातारस्तु पारायणपरायणे इति पठित्वा व्याचक्रुः - 'साकल्यमासङ्गश्च तौ वदतः' इति। अत्र साकल्यार्थः पारायण शब्द.। तथा च भट्टिकाव्ये —

'रत्नपारायणं नाम लङ्केयम् मम मैथिली' इति। (५.८९) अत्र साकल्यार्थो गम्यत इति साकल्यवचनत्वम्।

વિવરણ ટીકા કહે છે કે साकल्यम् શબ્દ पारायणम् સાથે સંકળાયેલો છે. તે સમજાવે છે કે यस्य कस्यचिद् ग्रन्थस्य साकल्येन वचनं साकल्यवचनम्।... पारं साकल्यमयन्ते प्राप्नुवन्ति येन तत् पारायणम्। જે ગ્રંથમાં પૂરેપૂરી સંપૂર્ણતાથી કથન હોય, તેને पारायणम् કહેવાય છે. પારાયણ શબ્દના આ અર્થના સમર્થનમાં તે ભટ્ટિકાવ્યના ૫.૮૯ શ્લોકની પંક્તિ ટાંકે છે, रत्नपारायणं नाम लङ्केयं मम मैथिली। રાવણ સીતાને કહે છે 'મારી લંકાનગરી રત્નોની ખાણ છે. પારિજાત ટીકામાં પણ पारायण शब्दः साकल्यवचनः એમ કહ્યું છે અને વિવૃત્તિ ટીકામાં साकल्यवचनस्य वेदपारायणादेर्नाम। એમ કહ્યું છે. ભટ્ટિકાવ્ય પરની જયમંગલા ટીકામાં — रत्नानां पारायणम् એટલે साकल्यमुपलब्धिस्थानभूमिः। એમ આ શબ્દને સમજાવ્યો છે. ટૂંકમાં, रत्नपारायणम् એટલે બધાં રત્નોનું સ્થાન, અને साकल्यम् નો અર્થ 'સળંગ કથન' એમ થાય છે.

(९) अ. को. मुष्टिबन्धस्तु <u>संग्राहो</u> डिम्बे डमरविप्लवौ । ३.२.१४

'विवरण - तथा च खटको मुष्टिः स्त्रियां च संग्राहः इति बोपालितेन मुष्टि पर्यायत्वेन कथितः।

खादयन्तः फलरसं मुष्टिसंग्राहपीडितम् इति भट्टिः (भ.का. ७.४०)

(મૂઠીથી દબાવીને કાઢેલા ફળોના રસને માણતા તમે જાઓ.)

વિવરણ ટીકા નોંધે છે કે અ.કો.માં मुष्टिबन्धः ને संग्राहः કહ્યું છે. જયારે બોપાલિત मुष्टिः ના પર્યાય તરીકે संग्राहः શબ્દ આપે છે.

વિવૃત્તિ ટીકામાં संगृह्यते मुष्टिरत्रेति संग्राहः। તેનો અર્થ એમ થાય કે મૂઠીને જોરથી વાળવી બંધ કરવી. વિવરણ ટીકામાં એ પણ નોંધ્યું છે કે અ. કો. વો. ૧, પૃ. ૫૩૭ માં मुष्टिग्राह्यो भागः क्षत्रियवर्गे संग्राह उक्तः। એટલે કે તેમાં શસ્ત્રનો મૂઠી વડે પકડાતો ભાગ - ઢાલની મૂઠ તે संग्राहः એમ અર્થ મળે છે.

નોંધવું ઘટે કે પારિજાત ટીકામાં નોંધ્યા પ્રમાણે વૈજયન્તી ટીકા (પૃ. ૧૭૯, શ્લો. ૭૯) બોપાલિતની જેમ જ मुष्टिः ના પર્યાય તરીકે संग्राहः ને આપે છે. ગુજરાતીમાં संग्राहः નો અર્થ 'મૂઠીની પકડ, બન્ધ' એમ થાય છે.

(१०) अ. को. निगारोद्गार<u>विक्षावो</u>द्ग्राहा निगरणादिषु । ३.२.३७

पारिजात — विक्षावोविश्रयणं ध्वनिः । विक्षावस्तत्र लोकानां जामदग्न्यमिहाह्वयत् इति भट्टिः (७.३६)

ભટ્ટિ કાવ્યમાં આ પંક્તિ विक्षावैस्तोयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः । (તમારા અવાજથી મહાસાગરના ઘૂઘવાટને પાછો પાડતાં.....) એમ મળે છે.

પારિજાતમાં મલ્લિનાથ કહે છે કે विक्षावो विश्रवणं ध्वनिः । विश्रावः નો અર્થ 'ध्वनि' થાય છે. એના સમર્થનમાં ભટ્ટિના શ્લોકોની ઉપર્યુક્ત પંક્તિ ટાંકે છે.

વિવૃત્તિમાં विक्षावः નો 'कासस्य नाम' એમ અર્થ આપ્યો છે. વિવરણ ટીકામાં પણ विक्षावः कासः કહ્યું છે.

નોંધવું ઘટે કે ભ. કા. ના ટીકાકાર જયમંગલ विक्षावः નો અર્થ પ્રથમ ध्वनि આપે છે. અને પછી 'कैः विक्षावैः स्वैः शब्दैः' એમ સમજાવે છે. આમ પારિજાતના ટીકાકારને જયમંગલનું સમર્થન સાંપડે છે.

સામાન્ય રીતે, विश्रावः નો અર્થ 'ખાંસી, ઉધરસ વગેરેથી થતો અવાજ' એમ કરવામાં આવે છે.

(११) अ. को. <u>तल्पं</u> शय्याट्टदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् । ३.३.१३१

विवरण — तल्पम् तलन्ति प्रतितिष्ठन्त्यत्र भटा इति तल्पम् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' । (उणादि. ३.२८) रूपभेदाद् नपुंसकलिङ्गम् । उत्तरवाक्यस्थमस्त्रियामिति पदमत्रानुसंधेयमिति चन्द्रः । तथा च —

ययुः सुषुप्सवस्तल्पान् भीमैर्वचनकर्मभिः इति भट्टिकाव्ये (८.१०१) पुल्लिङ्गप्रयोगः ।

વાણી અને કર્મથી ભયંકર તે રાક્ષસી, સૂવાની ઇચ્છાથી પથારીઓ તરફ ગઈ.

વિવરણ ટીકા કહે છે કે આમ तल्पम् નું લિંગ નપુંસકલિંગ છે પણ ચન્દ્ર જેવા ટીકાકારો આ શ્લોકમાં પછી આવતો अस्त्रियाम् શબ્દને, એના અનુસંધાનમાં લઈ એનો પુંલિંગ પ્રયોગ આપે છે અને એના સમર્થનમાં ભટ્ટિની ઉપર્યુક્ત પંક્તિ આપે છે જેમાં तल्पान् એમ પુંલિંગ પ્રયોગ છે.

અ. કો. માંની વિવૃત્તિ ટીકામાં तल्पम् આપીને, तलन्ति प्रतितिष्ठन्त्यत्रेति तल्पम् એમ સજાવ્યું છે.

નોંધવું ઘટે કે જયમંગલ ટીકા સહિતના ભટ્ટિકાવ્યના ૮.૧૦૧ શ્લોકમાં तल्पम् એમજ આપ્યું છે.

तल्पम् નો અર્થ શય્યા થાય છે.

મુખ્ય સન્દર્ભ ગ્રંથો :

(१) अमरकोशः दाक्षिणात्यव्याख्योपेतः, Vol. I, प्रथमकाण्डः, द्वितीयकाण्डः, Vol. II, तृतीयकाण्डः, प्रकाशक — अड्यार लायब्रेरी, थाओ सोफिकल सोसायटी एन्ड रीसर्च सेन्टर, अड्यार, मद्रास, ६०००२०इन्डिया, ई.स. १९७१

(२) अमरकोशः व्याख्यासुधा व्याख्या सहित, प्र. चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, ३८, जवाहरनगर, बंगलो रोड, दिल्ली - ११०००७, द्वितीय संस्करण, ई.स. १९९५

(३) भट्टिकाव्यम् — जयमंगला व्याख्यासमेत, प्र. वेंकटेश्वर स्टीम प्रेस, मुंबई, ई.स. १९२८

(४) माधवीया धातुवृत्तिः, प्र. तारा बुक एजन्सी, कमच्छा, वाराणसी, २२१०१०, तृतीय संस्करण, ई.स. २०१४

પ્રધાન તેર ઉપનિષદોનો પરિચય

– ડૉ. મહેશ એ. પટેલ, સરકારી વિનયન કૉલેજ, ગાંધીનગર

ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य तित्तिरः ।
ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥

ઉપર્યુક્ત દશ અને મૈત્રાયણી, શ્વેતાશ્વતર અને કૌષીતકિ ઉપનિષદ્ એમ કુલ તેર ઉપનિષદોને પ્રધાન ઉપનિષદો માનવામાં આવે છે. આ પ્રત્યેકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પણ પ્રાપ્ત કરી લેવો જોઈએ.

(૧) ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્ :

શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યન્દિન શાખાનો ૪૦ મો અધ્યાય 'ઈશાવાસ્ય' ઉપનિષદ્ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. આ એક જ ઉપનિષદ્ એવું છે કે જે મન્ત્રસંહિતામાં છે. બ્રાહ્મણગ્રન્થો અને આરણ્યકોની અપેક્ષાએ મન્ત્રસંહિતાનું પ્રામાણ્ય વધારે હોવાથી આ ઉપનિષદ્‌ને પહેલું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. તેમાં કુલ ૧૮ મન્ત્રો છે. વિદ્વાનો આ અઢાર મન્ત્રોના તેમાં રહેલા વર્ણ્યવિષયને આધારે ચાર વિભાગ કરે છે. મન્ત્ર ૧ થી ૩ માં ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતા વર્ણવી છે. મનુષ્યે સાંસારિક ભોગોમાં રચ્યા-પચ્યા રહેવાને બદલે, બીજાના ધનાદિની લાલચમાં ફસાયા વિના અમૃતમય આત્માની ઓળખ કરીને તેને મેળવવામાં સમય ખર્ચવો જોઈએ. મન્ત્ર - ૪ થી ૭ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે અને અન્તર્યામી પણ છે. માટે એક જ આત્મામાં સંસારના અનેક પદાર્થોનો યોગ જોવો જોઈએ. વળી, અનેક પદાર્થોમાં નિહિત એવા એક આત્માની ઓળખ પણ કરી લેવી જોઈએ. મન્ત્ર - ૬ થી ૧૪ માં આત્માને કવિ, મનીષી, પરિભૂ કહ્યો છે. ત્યારબાદ વિદ્યા, અવિદ્યા, સમ્ભૂતિ અને અસમ્ભૂતિની વાત છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની આ વાતને ઋષિએ થોડી ગૂઢજ્ઞાનથી સમજાવી છે. તેમ છતાં તેમનું એ પ્રતિપાદન છેવટે જિજ્ઞાસુ સાધકને સમજાય તેવું બને છે. મન્ત્ર - ૧૫ થી ૧૮ માં 'ઈશ્વર જ સત્ય છે' એમ કહેવું છે. સત્યના ઢંકાયેલા મુખને ઉઘાડો અને સત્યના સાચા સ્વરૂપને જુઓ અને પામો. જીવાત્માએ ક્રતુ અર્થાત્ પુરુષાર્થવાદી બનીને પણ સત્યરૂપી પરમેશ્વરને પામવો જોઈએ, એવી હિમાયત કરી છે. ટૂંકમાં માનવ તરીકે જન્મ લઈને પોતાની ચોતરફ વ્યાપેલા ઈશ્વરનું દર્શન કરો, તેને પામવાનો પ્રયત્ન કરો, વ્યક્તિનિષ્ઠા નહીં પણ સમષ્ટિનિષ્ઠા કેળવો, આ વાત 'ઈશાવાસ્ય' ઉપનિષદ્‌નો મુખ્ય સાર છે. ઈશાવાસ્યને 'વાજસનેયીસંહિતોપનિષદ્' પણ કહેવામાં આવે છે તેમજ 'સંહિતોપનિષદ્' પણ કહેવામાં આવે છે.

(૨) કેનોપનિષદ્ :

'કેન' ઉપનિષદ્ સામવેદ સાથે સમ્બન્ધિત ઉપનિષદ્ છે. સામવેદના તવલકાર બ્રાહ્મણનો નવમો અધ્યાય એટલે 'કેન' ઉપનિષદ્. ઋષિ જૈમિનીના નામ ઉપરથી તેને 'જૈમિનીયસંહિતા' પણ કહેવામાં

આવે છે અને ક્યારેક 'તવલકારોપનિષદ્' તેમજ 'બ્રાહ્મણોપનિષદ્' પણ કહેવામાં આવે છે. केन - કોના વડે ? એવા પ્રશ્નથી જ આ ઉપનિષદ્નો પ્રારમ્ભ થાય છે. તેમાં કુલ ચાર ખંડ છે. પ્રથમ બે ખંડ પદ્યમાં છે અને ત્રીજો-ચોથો ખંડ ગદ્યમાં છે. આખા ઉપનિષદ્માં કુલ ૩૪ મન્ત્રો છે. (૧-૮, ૨-૫, ૩-૧૨, ૪-૯ = ૩૪) પ્રથમ ખંડમાં શિષ્ય ગુરુને પૂછે છે કે, 'કોની ઇચ્છાથી મન વિષયોમાં પડે છે — પ્રેરાય છે ? (केनेषितं मनः पतति) આ પ્રાણ ચાલે છે, વાણી બોલે છે, આંખ અને કાન જોડાય છે ? ત્યારે ગુરુ જવાબ આપે છે કે, 'જે મન, પ્રાણ, આંખ, કાન એમ બધાથી મોટો છે તે પરમાત્મા છે.' આ બધા પ્રશ્નો અને ઉત્તર દ્વારા ગુરુ શિષ્યને બ્રહ્મતત્ત્વને જાણવા માટે જિજ્ઞાસુ અને પ્રયત્નશીલ બનાવે છે.

બીજા ખંડમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણવાની વાત કરી છે. બ્રહ્મને મનથી ગ્રહણ કરી શકાય નહીં, એવું જે માને છે તે વ્યક્તિ તેને બરાબર સમજ્યો છે, પરન્તુ જે મનથી ગ્રહણ કરી શકાય એવું માને છે તે તેને બરાબર સમજ્યો નથી.

ત્રીજા ખંડમાં યક્ષોપાખ્યાન દ્વારા બ્રહ્મની મહત્તા વર્ણવી છે. એકવાર બ્રહ્મે દેવો માટે વિજય મેળવ્યો. દેવો માનતા હતા કે આ વિજય તેમનો પોતાનો છે, બ્રહ્મનો નથી. આથી તેમના મિથ્યાભિમાનને દૂર કરવા બ્રહ્મ યક્ષનું રૂપ લઈ દેવો સામે પ્રગટ થયાં. દેવોએ અગ્નિદેવને તેને જાણવા મોકલ્યા. પોતાના સામર્થ્યની બજાઈ મારતો અગ્નિ યક્ષે મૂકેલા એક તણખલાને પણ બાળી શક્યો નહીં. તે પાછો ગયો, વાયુ આવ્યો તે પણ પાછો ગયો. ઇન્દ્ર સ્વયં યક્ષ પાસે ગયો. ત્યારે તે અદશ્ય થઈ ગયો. છેવટે ઇન્દ્રે ઉમા-હૈમવતી નામની સુંદર સ્ત્રીને આકાશમાં જોઈ.

ચોથા ખંડમાં ઇન્દ્ર ઉમાને પૂછે છે કે, 'પેલો યક્ષ હતો તે કોણ હતો ?' ઉમા જવાબ આપે છે, તે 'બ્રહ્મ' હતો. અગ્નિ, વાયુ અને ઇન્દ્રે બ્રહ્મને સૌથી પ્રથમ જોયો માટે બીજા દેવોથી તે બળવાન અને ચઢિયાતા છે. આમ, અગ્નિ, વાયુ અને ઇન્દ્ર પણ જેની પ્રેરણાથી ચાલે છે તેવો 'બ્રહ્મ' જ અન્તે ઉપાસવા યોગ્ય છે. મનુષ્યે આ સમજી લેવાનું છે કે, પોતાની આંખ, કાન વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો પ્રવૃત્ત છે તેનું કારણ પણ હૃદયાવકાશમાં રહેલું બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે. આ બધું તેને જ આભારી છે, એવો મુખ્ય સાર અહીં ગ્રહણ કરવાનો છે.

(૩) કઠોપનિષદ્ :

કૃષ્ણ યજુર્વેદની કાઠક શાખાના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણને કઠોપનિષદ્ કહે છે. તેમાં યમ અને નચિકેતાનો સંવાદ છે. બે અધ્યાયમાં કુલ ૧૨૦ વલ્લીઓ દ્વારા તેનું નિરૂપણ થયું છે. વાજશ્રવા ઋષિ યજ્ઞની દક્ષિણારૂપે વસુકી ગયેલી અને ઘરડી ગાયોનું દાન કરે છે. તેમનો નાનકડો પુત્ર નચિકેતા આ જોઈ તેમને પ્રશ્ન કરે છે કે, આ યજ્ઞમાં સર્વસ્વનું દાન કરવાનું હોય છે. તમે આ ઘરડી ગાયોનું દાન કેમ કરો છો ? વારંવાર પ્રશ્ન કરતો તે છેવટે એમ પૂછે છે કે, 'પિતાજી ! તમે મારું દાન કોને કરશો ?' ત્યારે ગુસ્સે થયેલા વાજશ્રવા કહે છે કે, 'તારું દાન હું યમને કરું છું.' પિતાની આજ્ઞા માની નચિકેતા યમના નિવાસે પહોંચે છે. યમ હાજર ન હતા. તેણે ત્યાં ત્રણ દિવસ રાહ જોઈ. યમે આવી તેનો અતિથિસત્કાર કર્યો. પછી ત્રણ વરદાન માગવા

પ્રાર્થના કરી. નચિકેતાએ પ્રથમ વરદાનમાં પિતાજીએ જે ઇચ્છાથી આ યજ્ઞકર્યો છે તે પૂર્ણ થાય. તેમને યજ્ઞફળ મળે તેમજ ક્રોધ ત્યજી પ્રસન્નચિત્ત બને, એવું વરદાન માગ્યું. બીજા વરદાનમાં તેણે અગ્નિવિદ્યાની માગણી કરી. યમદેવ તેને આ વરદાન પણ આપે છે અને તે વિદ્યાનું નામ 'નાચિકેતઅગ્નિવિદ્યા' આપે છે. ત્રીજા વરદાનમાં નચિકેતા 'મૃત્યુવિદ્યા' જાણવા માગે છે. યમ પણ આશ્ચર્ય પામે છે. પરન્તુ તેની સ્વયંસ્પષ્ટ અને નીડર માગણીથી તે ખુશ થાય છે. પરન્તુ પ્રારમ્ભે તેના ધૈર્ય અને જિજ્ઞાસાની કસોટી માટે અનેક પ્રલોભનો આપે છે. હાથી, ઘોડા, રત્ન, દીર્ઘજીવન, સુખ-સમ્પત્તિ અને સુન્દર યુવા સ્ત્રીઓ વગેરે માગવા જણાવે છે. પરન્તુ નચિકેતા કહે છે કે, 'મનુષ્યને ગમે તેટલું ધન આપો પણ કદાપિ સન્તુષ્ટ થતો નથી. (न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः) માટે મારે કાંઈ જોઈતું નથી. છેવટે તેની આત્મજ્ઞાનની પ્રબળ ઇચ્છાથી યમદેવ તેને 'અગ્નિવિદ્યા' શીખવે છે. તેના દ્વારા તેને અમૃતતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. યમે નચિકેતાને કહ્યું કે, હે નચિકેતા ! 'उत्तिष्ठ, जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।' (૩.૧૪) ઊઠો, જાગો અને (આત્મતત્ત્વરૂપી) ધ્યેય પ્રાપ્તિ સુધી કાર્યરત રહો. છેવટે મૃત્યુ પછીની ગતિનું જ્ઞાન મેળવીને નચિકેતા બ્રહ્મતત્ત્વનો પાર પામે છે. આ નાનકડા ઉપનિષદ્‌માં પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યાર્થીની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ, ધૈર્ય અને તિતિક્ષાનું મનનીય આલેખન જોવા મળે છે. નચિકેતા અને યમના સંવાદો દ્વારા ઇહલોકથી પરલોકની યાત્રાનો સુન્દર અભિક્રમ પણ જોવા મળે છે.

(૪) પ્રશ્નોપનિષદ્ :

પ્રશ્નોપનિષદ્ અથર્વવેદ સમ્બન્ધી ઉપનિષદ્ છે. અથર્વવેદની પિપ્પલાદ શાખા એટલે 'પ્રશ્ન' ઉપનિષદ્. અહીં કુલ છ શિષ્યોએ મહર્ષિ પિપ્પલાદને વારાફરતી પ્રશ્નો પૂછ્યા છે માટે જ આ ઉપનિષદ્‌નું નામ 'પ્રશ્નોપનિષદ્' છે. તેમાં કુલ છ વિભાગ છે. વિભાગ-૧ માં ૧૬, બેમાં ૧૩, ત્રણમાં ૧૨, ચારમાં ૧૧, પાંચમાં ૯ અને છમાં ૮ મન્ત્રો છે. કુલ ૬૭ મન્ત્રો છે. તેમાં કાત્યાયન કબન્ધી, વૈદર્ભિ ભાર્ગવ, કૌશલ્ય આશ્વલાયન, ગાર્ગ્ય સૌર્યાયણી, શૈબ્ય સત્યકામ અને ભારદ્વાજ સુકેશા નામના છ શિષ્યો મહર્ષિ પિપ્પલાદને જુદા જુદા પ્રશ્નો પૂછે છે. આ છ પ્રશ્ન નિમ્ન હતા.

(૧) કાત્યાયન કુળમાં જન્મેલા કબન્ધી પૂછે છે કે, આ બધી પ્રજા – જીવસૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? મહર્ષિ પિપ્પલાદ જવાબ આપે છે કે, પ્રજાપતિએ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા રયિ અને પ્રાણનું જોડું ઉત્પન્ન કર્યું. પ્રજાપતિ સર્વોચ્ચદેવ છે અને રયિ અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પ્રાણ એટલે ચેતનથી તેમણે સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે.

(૨) વિદર્ભદેશના ભાર્ગવ પૂછે છે કે, કયા દેવો પ્રજાને ધારણ કરે છે અને કયા દેવો પ્રાણીના દેહને પ્રકાશિત કરે છે. તેમજ કયો દેવ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છે ? મહર્ષિ પિપ્પલાદ જવાબ આપે છે કે, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી આ પાંચ વિરાટ દેવો છે. તેમના પ્રતિનિધિ એવા વાણી, મન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને પ્રાણ શરીરમાં રહેલા દેવો છે. આ બધામાં પ્રાણ જ સૌથી મોટો દેવ છે. રથનેમિની જેમ પ્રાણમાં જ સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે.

(૩) આશ્વલાયન કૌશલ પ્રશ્ન પૂછે છે અને તરત જ પિપ્પલાદ જવાબ આપે છે, પ્રાણનું ઉત્પત્તિસ્થાન કયું. ? આત્મા. પ્રાણ શરીરમાં કેવી રીતે આવે છે ? મનુષ્યની સાથે રહેલા પડછાયાની જેમ આત્માની સાથે પ્રાણ રહે છે. તે મનની સાતે શરીરમાં આવે છે. પ્રાણ કેવી રીતે શરીરમાં રહે છે ? સમ્રાટ્‌ની જેમ. પ્રાણ શરીરમાંથી ક્યાંથી નીકળી જાય છે. સુષુમ્ણા નાડી દ્વારા નીકળી જાય છે.

(૪) સૌર્યાયણી ગાર્ગ્ય પણ પાંચ પ્રશ્નો પૂછે છે. પિપ્પલાદ તરત જ જવાબો આપે છે. સૂતી વખતે ઇન્દ્રિયો શેમાં લીન થાય છે ? મનમાં. જાગ્રત અવસ્થામાં કઈ શક્તિઓ જાગે છે ? પ્રાણાગ્નિઓ. સ્વપ્ન જોનાર દેવ કયો ? મન. સુષુપ્ત અવસ્થામાં સુખ અને આનન્દનો સાથી કોણ ? આત્મદેવ. બધી અવસ્થાઓનો અન્તિમ આધાર શું ? આત્મદેવ જ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનો આધાર છે.

(૫) શિબિકુળમાં જન્મેલા સત્યકામ પૂછે છે કે, જે વ્યક્તિ આજીવનૐકારનું ચિંતન કરે છે તે કયા લોકને પામે છે ? ૐ સંપૂર્ણ તત્ત્વ છે અને તેને જાણનાર, ઉપાસનાર બ્રહ્મલોકને પામે છે.

(૬) સુકેશા ભારદ્વાજ પ્રશ્ન પૂછે છે કે, સોળ કલાવાળા પુરુષને તમે જાણો છો ? પિપ્પલાદ ઋષિ કહે છે કે, આપણા શરીરમાં સોળ કલાવાળો પુરુષ રહે છે. પ્રાણ, શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિયો, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ, મન્ત્રી, કર્મ, લોક અને નામ ૧૬ કળાઓવાળો આત્મા શરીરમાં રહે છે. આ આત્મા એ જ ષોડશી કલાવાળો પુરુષ છે.

આમ, જેમાં પ્રશ્નો અને ઉત્તરો દ્વારા જ આત્મતત્ત્વનું રહસ્યમય જ્ઞાન બતાવવામાં આવ્યું છે તેવું આ 'પ્રશ્નોપનિષદ્' છે.

(૫) મુણ્ડકોપનિષદ્ :

મુણ્ડકોપનિષદ્ અથર્વવેદની શૌનક શાખા સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. તેમાં ત્રણ મુણ્ડક (અધ્યાય જેવું બીજું નામ) છે. તેમાં બે-બે ખંડ છે. કુલ ત્રણ મુણ્ડક અને છ ખંડ છે. આ સમ્પૂર્ણ પદ્યાત્મક ઉપનિષદ્ છે. પ્રથમ મુણ્ડકમાં એકવાર મહાગૃહસ્થ એવા શૌનક અંગિરસ ઋષિને સમિત્પાણિ થઈને પ્રશ્ન પૂછે છે કે, હે ભગવાન્ ! શું કોઈ એકને જાણી લેવાથી આ બધું જાણી શકાય છે ? (कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति) એના ઉત્તરરૂપે ઋષિ અંગિરસ પરા અને અપરા વિદ્યાનું જ્ઞાન આપે છે. પરાવિદ્યા દ્વારા થતા બ્રહ્મના નિરૂપણની વાત કરીને, બ્રહ્મમાંથી જન્મતા જગતની વાત તેઓ કરોળિયાના ઉદાહરણથી સમજાવે છે. જેમ કરોળિયો જાળું બનાવતી વખતે પોતાના શરીરમાંથી લાળ બહાર કાઢે છે અને ફરી પાછી ગળી જાય છે તેવી રીતે આ અક્ષર બ્રહ્મમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેમાં જ તેનો લય થાય છે. બીજા મુણ્ડકમાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડ અંગે ગર્ભિત શબ્દોમાં નિરૂપણ કર્યું છે. આ સંસાર યજ્ઞમય છે અને યજ્ઞનો ઉદ્‌ભવ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી થયો છે. માત્ર ફળની ઇચ્છાથી કરાતો યજ્ઞ અવિદ્યાયનો માર્ગ છે એમ કહી માત્ર કર્માત્મક યજ્ઞો ન કરવાની વાત પણ અહીં કરી છે. એક આંધળો જેમ બીજા આંધળાને માર્ગ ન બતાવી શકે તેમ આસક્તિભાવથી કરેલું કર્મકાંડ બાળક બુદ્ધિ જેવું છે. ત્રીજા ભાગમાં બ્રહ્મને હૃદયમાં ધારણ કરવા એક સુન્દર રૂપક આપ્યું છે. प्रणवो धनुः शरोह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । અર્થાત્ પ્રણવ અર્થાત્

ૐકારરૂપી ધનુષ ઉપર આત્મારૂપી બાણ ચડાવીને સાવધાનીપૂર્વક બ્રહ્મરૂપી લક્ષ્યને સાધવું જોઈએ. પ્રણવ એટલે ૐકારનો અર્થ અહીં જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય – આ ચાર અવસ્થાઓ છે. તેમને વશ કરી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. ટૂંકમાં, મુંડક એટલે મુંડન કરનાર, અવિદ્યા વગેરેનું મુંડન કરી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવી એવા અર્થમાં આ ઉપનિષદ્નું શીર્ષક પણ સાર્થક થાય છે. આપણા રાષ્ટ્ર (દેશ)ના ધ્યેયવાક્ય રૂપે સ્વીકારેલું सत्यमेव जयते । એવું વાક્ય પણ આ જ ઉપનિષદ્નું છે. સત્યરૂપી બ્રહ્મની ઉપાસના એ જ અંતિમલક્ષ્ય આપણે સ્વીકાર્યું છે.

(૬) માંડૂક્યોપનિષદ્ :

અથર્વવેદ સમ્બન્ધી આ ઉપનિષદ્માં માત્ર ૧૨ મન્ત્રો છે. તેનું બાહ્ય કલેવર નાનું છે પરન્તુ તેનું વેદાન્તદર્શન ઘણું વિરાટ છે. અહીં પણ ૐકારનું મહત્ત્વ દર્શાવી બ્રહ્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ ઉપનિષદ્ના ઋષિ મંડૂક કે માંડૂક્ય વિશે બે-ત્રણ ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. ભૃગુવંશની બે શાખાઓ હતી – ભૃગુ અને જામદગ્ન્ય. તેમાં ભૃગુમાંથી વત્સ અને વિદ એવા બીજા બે વંશો ચાલ્યા. તેમાં વત્સના પુત્ર મંડૂક ઋષિ થયા. ઐતરેય આરણ્યકમાં માંડૂક ગોત્રના માંડૂક્ય ઋષિ દ્વારા આ ઉપનિષદ્ રચાયું હસે એવું મનાય છે. શ્રી મધ્વાચાર્ય આ ઉપનિષદ્ના ૧૨ મન્ત્રો અને તેના ઉપરની ૧૯ કારિકાઓને આધારે જણાવે છે કે, વરુણે દેડકાનું રૂપ લઈને ચાર રૂપવાળા ચતુષ્પાદ નારાયણની સ્તુતિ કરી હતી. એટલે કે, મંડૂકરૂપ ધારી વરુણ આ ઉપનિષદ્ના ઋષિ છે. શંકરાચાર્યના ગુરુ શ્રી ગૌડપાદાચાર્યે આ ઉપનિષદ્ ઉપર કારિકાઓ લખી છે.

પ્રથમ છ ગદ્યમન્ત્રોમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન બધું ૐકાર જ છે એમ જણાવ્યું છે. (ओमित्येतदक्षरमिदम्) જે કાંઈ ત્રિકાલાતીત છે તે પણ ૐકાર છે. આ આત્મા જ બ્રહ્મ છે, એમ ૐકાર, બ્રહ્મ અને આત્મા ત્રણેયનો અભેદ દર્શાવ્યો છે. ત્યારબાદ આત્માને चतुष्पाद् કહીને તેની જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્ત અને તુરીય અવસ્થાઓનું વર્ણન કર્યું છે. જાગ્રત અવસ્થામાં આત્મા 'વૈશ્વાનર' છે. સ્વપ્નાવસ્થઆમાં 'તૈજસ્' છે. સુષુપ્તિમાં આત્મા 'પ્રાજ્ઞ' છે. તુરીયમાં 'સર્વેશ્વર' છે. કોઈ મહામત્સ્ય જેમ નદીના બન્ને કાંઠે વિચરે છે તેમ આત્મા જાગ્રત અને સુષુપ્તિમાં વિહરે છે. ત્યારબાદ તુરીય અવસ્થાની વાત કરતાં કહ્યુ છે કે, આ અવસ્થામાં વિપરીત જ્ઞાનને કોઈ અવકાશ હોતો નથી. અહીં તો જીવ સ્વપ્નાદિ રહિત બની અદ્વૈતભાવને પામે છે. ત્યારબાદ ૐકારના अ, उ અને म् ની વાત કરી છે. अ એટલે વૈશ્વાનર. તેની ઉપાસનાથી સર્વકામનાઓ સિદ્ધ થાય છે. (आप्नोति ह वै सर्वान् कामान् आदिश्च भवति ।) उ કારની ઉપાસના કરનારના કુળમાં અબ્રહ્મવિત્ (બ્રહ્મને ન જાણનારો કોઈ) જન્મતો નથી. म् ની ઉપાસના કરવાથી अ અને उ બન્નેનું જ્ઞાન પામીને પ્રાજ્ઞની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ, ઓછા મન્ત્રોમાં ઘણું ગહનજ્ઞાન આ ઉપનિષદ્માં આપવામાં આવ્યું છે.

(૭) તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ :

કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાના આરણ્યકનો ૭,૮ અને ૯ મો ભાગ એટલે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્. તેમાં ત્રણ પ્રપાઠક છે. શિક્ષાવલ્લી (બાર અનુવાક), બ્રહ્માનન્દવલ્લી (નવ અનુવાક) અને ભૃગુવલ્લી

(દશ અનુવાક). યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાને આધારે આ ઉપનિષદ્‌નું નામ 'તૈત્તિરીય' પડ્યું છે. એક વાત એવી પણ છે કે, વૈશમ્પાયને શિષ્યોની નિન્દા કરવા બદલ યાજ્ઞવલ્ક્યને ઠપકો આપ્યો અને પોતે જ કંઈ શીખવ્યું છે તે બધું વમન કરી નાંખવા કહ્યું. યાજ્ઞવલ્ક્યે બધા જ મન્ત્રોનું વમન કરી દીધું અને બીજા શિષ્યોએ તેતર પક્ષીનું રૂપ લઈને તે બધા મન્ત્રોને ચણી લીધા. ત્યારબાદ યાજ્ઞવલ્ક્યે સૂર્યને પ્રાર્થના કરી એટલે સૂર્યે ઘોડા (वाजि) ના રૂપે આવીને વમનથી વિનષ્ટ યજુર્વેદને પાછો વાળ્યો. આમ, વમનથી મળ્યો તે કૃષ્ણ યજુર્વેદ અને સૂર્યથી મળ્યો તે શુક્લ યજુર્વેદ.

શિક્ષાવલ્લીમાં ગુરુ-શિષ્યના આચાર-વ્યવહારનું નિરૂપણ છે. ઋત અને સત્ય બોલવા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર 'વક્તા'ના રક્ષણની પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના અહીં કરવામાં આવી છે. અહીં એવા આચાર્યની વાત છે કે જે વધારેમાં વધારે શિષ્યોને ભણાવે અને બ્રહ્મજ્ઞાની બનાવે. શિક્ષાવલ્લીના અન્તભાગે सत्यं वद । धर्मं चर । सत्यान्न प्रमदितव्यम्, धर्मान्न प्रमदितव्यम् તો વગેરે કહીને શિષ્યને દીક્ષાન્ત પ્રવચન આપવામાં આવ્યું છે. છેલ્લા બારમા અનુવાકમાં शं नो मित्रः शंवरुणः शं नो भवत्वर्यमा । शं नो इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः કહીને કલ્યાણની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે.

બ્રહ્માનન્દવલ્લીમાં પ્રારમ્ભે દશ્યમાન જગતની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા દર્શઆવી છે. આત્મામાંથી આકાશ, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જળ, જળમાંથી પૃથ્વી, પૃથ્વીમાંથી ઔષધિઓ, ઔષધિઓમાંથી અન્ન અને અન્નમાંથી પુરુષની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્યારબાદ અહીં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય કોશની વાત કરવામાં આવી છે. આ આનન્દમય કોશની પુચ્છ અર્થાત્ પ્રતિષ્ઠા એટલે બ્રહ્મ. (ब्रह्म पृच्छं प्रतिष्ठा) આમ પણ જીવનનો સાચો આનન્દ ત્યારે જ આવે જ્યારે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય. માટે જ ઉપનિષદ્‌ના ઋષિ વારંવાર આ બ્રહ્મની અનુભૂતિ માટે હિમાયત કરે છે. તેથી જ મનુષ્યના હજારો - કરોડો આનન્દ બરાબર બ્રહ્મપ્રાપ્તિની એક આનન્દ બરાબર થઈ જાય છે.

ભૃગુવલ્લીમાં પિતા વરુણ અને પુત્ર ભૃગુનો સંવાદ છે. તેમાં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિની મીમાંસા છે. અહીં એક એવા રહસ્યની વાત કરવામાં આવી છે કે, જેમાંથી સૃષ્ટિનાં બધાં રહસ્યો ઉકલી જાય અને સમજાઈ પણ જાય. 'જેમાંથી આ બધાં પ્રાણીઓ જન્મે છે. જેના થકી જન્મેલાં આ બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે અને જેની તરફ જઈને જેમાં પ્રવેસે છે તે તત્ત્વને જ જાણવાની ઇચ્છા કરો. કેમ કે તે તત્ત્વ જ બ્રહ્મતત્ત્વ છે.' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तत् विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति ।) આ જ વાતને પંચકોશની સાતે સૈદ્ધાન્તિક રીતે સાંકળી લઈને બ્રહ્મ વિશે વિગતે ચર્ચા કરી છે. ટૂંકમાં ત્રણ વલ્લીઓવાળા આ ઉપનિષદ્‌નો ઉદ્દેશ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના પરમ આનન્દનો છે. તેથી જ તેમાં કહેવાયું છે કે, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ।

(૮) ઐતરેય ઉપનિષદ્ :

ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આવેલા આરણ્યકનો ૨-૪-૬ ભાગ એટલે ઐતરેય ઉપનિષદ્. પ્રથમ અધ્યાયમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની વાત કરી છે. આ વિશ્વ કે બ્રહ્માંડ સ્થાવર – જંગમ, નાનાં – મોટાં

અનેક પ્રાણીઓ અને પદાર્થોથી ભરેલું છે. એક વિરાટ પુરુષ તેનો લોકપાલ છે. જીવ આ વિરાટ પુરુષનો અંશ છે. વિરાટ પુરુષ જળથી જન્મ્યો અને સંકલ્પથી તપ્યો છે. તેના લીધે તેના મુખમાંથી વાણી, નાસિકામાંથી અગ્નિ, વાયુમાંથી પ્રાણ, વનસ્પતિમાંથી આંખો, દિશાઓમાંથી કાન વગેરેની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

પરન્તુ ઉપર્યુક્ત સૃષ્ટિની પૂર્વે એક માત્ર આત્મતત્ત્વ જ હતું. તેણે જ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે. આ આત્મતત્ત્વ પુરુષોમાં ઇન્દ્રિયો રૂપે જાગ્રત, મન રૂપે સ્વપ્ન અને હૃદય રૂપે સુષુપ્ત અવસ્થામાં નિવાસ કરે છે. બીજા અધ્યાયમાં મનુષ્યના જન્મ, જીવન અને મરણની સ્થિતિઓનું વર્ણન છે. પ્રાણીઓમાં જોવા મળતાં ભૂખ અને કામ પોષણ અને પ્રજોત્પત્તિ માટે મહત્ત્વનાં છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં આત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન છે. અહીં 'प्रज्ञानं ब्रह्म' એમ કહીને આત્માના પ્રજ્ઞાન સ્વરૂપની વાત કરી છે. સંજ્ઞાન, અજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, જંઘા, દૃષ્ટિ, ધૃતિ, જાતિ, મનીષા, જૂતિ (વેગ), સ્મૃતિ, સંકલ્પ, ક્રતુ, અસુ અને કામનું જ્ઞાન થાય છે. આ બધાં જ પ્રજ્ઞાનનાં કે બ્રહ્મનાં જ નામ છે. ટૂંકમાં સૃષ્ટિનો દરેક વ્યક્તિ આ વિશાળ પરબ્રહ્મનો પોતાના જેવા જ અંશ છે એમ માની તેના તરફ 'आत्मवत् सर्वभूतेषु' એવું વૈશ્વિકદર્શન કરવું જોઈએ, એમ ઋષિ કહે છે.

(૯) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ :

સામવેદની કૌથુમી શાખાના તાંડ્ય બ્રાહ્મણના અંતિમ આઠ પ્રપાઠક એટલે 'છાન્દોગ્યુપનિષદ્'. છન્દોનું અર્થાત્ સામવેદનું ગાન કરનાર સામવેદીને 'છન્દોગ' કહે છે. તે છન્દોગને લગતું ઉપનિષદ્ એટલે છાન્દોગ્ય. તેમાં કુલ આઠ અધ્યાય છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં ૐકારની ઉપાસના અને તેના ફળની વાત કરી છે. यदेव विद्यया करोति श्रद्धया उपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति । (૧-૧-૧૦) ૐકારનું શ્રદ્ધાપૂર્વકનું ઉચ્ચારણ કરવાથી બધું બલવત્તર બને છે. ત્યારબાદ સામની ગતિ વિશે દાલ્ભ્ય અને પ્રવાહલ જૈવલિ ચર્ચા કરે છે. સામની ગતિ શી છે? જળ. જળની ગતિ કઈ? લોક. આ લોકની ગતિ શી? સ્વર્ગ. આમ, સ્વર્ગની સામરૂપે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. બીજા અધ્યાયમાં સામની્ઉપાસના બતાવી છે. તેમાં વૃષ્ટિવિષયક, જળવિષયક, ઋતુવિષયક, પશુવિષયક, પ્રાણ, વાણી અને આદિત્ય વિષયક સામની ઉપાસનાની વિગતે વાત કરી છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં મધુવિદ્યાની વાત કરી છે. આદિત્યની ઉપાસના એ મધ છે. (असौ वा आदित्यो मधुः) ત્યારબાદ ગાયત્રીની ઉપાસના અને સર્વ પ્રાણીસમૂહ ગાયત્રી સ્વરૂપ છે એવી વાત કરી છે. ચોથા અધ્યાયમાં રાજા જાનશ્રુતિ અને ગાડાવાળા રૈક્વના સંવાદ દ્વારા સંવર્ગવિદ્યાની વાત કરી છે. સત્યકામ જાબાલ અને ઋષિ હારિદ્રુમતની સુન્દર કથા છે. સત્યકામ વનમાં જાય છે. ત્યાં તેન વૃષભ, અગ્નિ, હંસ અને મદ્ગુ (જળચર પક્ષી) દ્વારા બ્રહ્મના ચાર પાદનો ઉપદેશ આપે છે. પાછળવા ખંડોમાં રાજા ઉપકોસલ દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ થયું છે. પાંચમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણનો સંવાદ છે. તેમાં કોણ શ્રેષ્ઠ એ વિશે સ્પર્ધા થાય છે, જેમાં પ્રાણનો વિજય થાય છે. ત્યારબાદ ઔપમન્યવ વગેરેનો આત્માસમ્બન્ધી વિચાર વિગતે રજૂ થયો છે. જેમાં વૈશ્વાનરના સ્વરૂપની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઉદ્દાલક આરુણિ અને શ્વેતકેતુનો સંવાદ છે. શ્વેતકેતુ ગુરુના આશ્રમમાંથી ભણીને આવ્યા પછી અભિમાનમાં ફરે છે. પિતા તેને પ્રશ્ન પૂછે છે કે, શું તું એ તત્ત્વને જાણે

છે કે, જેનાથી ન સાંભળેલું સાંભળેલું થઈ જાય, ન જાણેલું જાણી શકાય, ન સમજેલું સમજી શકાય. (येन अश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतं भवति अविज्ञातं विज्ञातं भवति ।) ત્યારે શ્વેતકેતુનું અભિમાન ઓગળી જાય છે. પછી પિતા તેને સમજાવે છે કે, માટીના ઢેફાને જાણી લેવાથી માટીના બધા પદાર્થોને સમજી શકાય છે, કેમ કે, ઘડો, કોડિયું વગેરે તો નામ માત્ર છે સત્ય તો માટી જ છે.

ત્યારબાદ 'સત્' તત્ત્વની વાત સમજાવવા નદી, વૃક્ષ, વડનો ટેટો, મીઠાનો ગાંગડો વગેરેનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે. સાતમા અધ્યાયમાં નારદ અને સનત્કુમારના સંવાદ દ્વારા 'ભૂમા'ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. નામ કરતાં વાણી, તેનાથી મન, તેથી સંકલ્પ, તેનાથી ચિત્ત પછી ધ્યાન, વિજ્ઞાન, બળ, અન્ન, જળ, આકાશ, સ્મરળ, આશા અને પ્રાણની ક્રમશઃ વાત કરીને 'ભૂમા' જાણવા યોગ્ય છે એવી વાત કરી છે. (यो वै भूमा तत्सुखम् यः वै भूमा तद् अमृतम् अथ यद् अल्पं तद् मर्त्यम् ।) આઠમા અધ્યાયમાં દહરક પુંડરીકમાં બ્રહ્મની ઉપાસનાની વાત કરી છે. મૃત્યુ પછી જીવની શી ગતિ થાય છે તેનું નિરૂપણ અહીં કર્યું છે. આપણા શરીરમાં જે નાનું હૃદયરૂપી કમળ છે તે આકાશબ્રહ્મ છે — દહરાકાશ છે. તેમાં જે કાંઈ છે તે શોધવા જેવું છે. ત્યારબાદ આત્માના જ્ઞાન માટે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનની ખૂબ જરૂર છે. ટૂંકમાં આઠ અધ્યાયોવાળું આ ઉપનિષદ્ ખૂબ જ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ બન્યું છે.

(૧૦) બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ :

શુક્લ યજુર્વેદના શતપથ બ્રાહ્મણના છેલ્લા છ અધ્યાયોને 'બૃહદારણ્યક' ઉપનિષદ્ કહે છે. તેના કુલ ત્રણ ભાગ છે (૧) મધુકાંડ (૨) યાજ્ઞવલ્ક્યકાંડ (૩) ખિલકાંડ. શંકરાચાર્ય કહે છે કે, આ ઉપનિષદ્ અરણ્યમાં કહેવાયું છે માટે 'આરણ્યક' અને બીજાં ઉપનિષદોથી પ્રમાણમાં મોટું હોવાથી 'બૃહત્' છે. આમ આ બે કારણે તેને 'બૃહદ્-આરણ્યક' ઉપનિષદ્ કહેવામાં આવ્યું છે. મધુકાંડમાં અશ્વમેધ યજ્ઞની રહસ્યમય વાત છે. મૃત્યુની સર્વગ્રાહિતા, પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા અને સૃષ્ટિનિર્‌ાણની વાત કરવામાં આવી છે. ત્યારબાદ બાલાકિ ગાર્ગ્ય અને કાશીરાજ અજાતશત્રુનો સંવાદ છે. અજાતશત્રુ જણાવે છે કે, સૂર્ય, ચન્દ્ર, વિદ્યુત વગેરે બ્રહ્મમાં સ્થિર છે. જેમ અગ્નિમાંથી સ્ફુલિંગ (નાના-નાના તણખા) નીકળે તેમ બ્રહ્મમાંથી જ આ આખું જગત ઉત્પન્ન થાય છે. છેવટે સંસાર છોડવા માગતા યાજ્ઞવલ્ક્યની તેમની બે પત્નીઓ મૈત્રેયી અને કાત્યાયની સાથેનો સંવાદ છે. કાત્યાયની સમ્પત્તિ પામવાની ઈચ્છાથી મૌન રહી. પરન્તુ મૈત્રેયીએ સમ્પત્તિની ઈચ્છા કરી નહીં. પણ 'જેનાથી હું અમર થઈ શકું' એવી વસ્તુની અર્થાત્ જ્ઞાનની માંગણી કરી. યાજ્ઞવલ્ક્યે તેની પ્રશંસા કરી અને 'મધુવિદ્યા' આપી.

બીજા યાજ્ઞવલ્ક્યકાંડમાં જનક રાજાની સભામાં યાજ્ઞવલ્ક્યે બધા જ બ્રહ્મવાદીઓને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવી દીધા. પ્રાણ એ બ્રહ્મનથી એ વાત તેમણે સિદ્ધ કરી. તે માટે તેમણે મનુષ્યની જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, જન્મ, મૃત્યુ અને મોક્ષ એવી છ અવસ્થાઓનું વિગતે વર્ણન પણ કર્યું. પરન્તુ ત્યારે સભામાં ગાર્ગી નામની વિદૂષી હતી. તેણે અતિપ્રશ્નો પૂછ્યા ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે તેને પણ મૌન કરી દીધી. ત્રીજા ખિલકાંડમાં શ્વેતકેતુ, ઉદ્દાલક આરુણિ અને પાંચાલ નરેશ પ્રવાહણ જૈવલિનો પંચાગ્નિ-વિદ્યા વિષયક

સંવાદ છે. પ્રવાહણ જૈવલિ ઋષિ ગૌતમને કહે છે કે, હે ઋષિવર ! આ દેખાતો લોક યજ્ઞનો અગ્નિ છે. પૃથ્વી તેમાં હોમવાની સમિધ છે. અગ્નિ તેનો ધુમાડો છે. રાત્રિ જ્વાળા છે અને ચન્દ્ર અંગારા છે. નક્ષત્રો તણખા છે. આવા અગ્નિમાં દેવો વૃષ્ટિને હોમે છે અને તેમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. આમ, લગભગ અઢાર જેટલી ટીકાઓ જેના ઉપર લખાયેલી છે તેવું આ ઉપનિષદ્ વિશ્વપ્રસિદ્ધ બન્યું છે. જેના લીથે તેનું બૃહદારણ્યક એવું નામ પણ યથાર્થ બન્યું છે.

(૧૧) મૈત્રાયણી ઉપનિષદ્ :

આ ઉપનિષદ્ કૃષ્ણ યજુર્વેદની મૈત્રાયણી શાખાનું છે. ગદ્યશૈલીમાં રચાયેલું આ ઉપનિષદ્ મુખ્ય દસ ઉપનિષદો પછી રચાયું હસે એમ મનાય છે. તેમાં પંચમહાભૂતો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો સહિત સાંખ્યના પચ્ચીસ તત્ત્વોની વિગતે વાત કરવામાં આવી છે. વળી સાથે-સાથે યોગદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. યોગના મુખ્ય અંગો ઉપરાન્ત હઠયોગનું પણ નિરૂપણ જોવા મળે છે. આ હઠયોગ સમ્બન્ધી નિરૂપણને ધ્યાનમાં લેતાં વિદ્વાનો આ ઉપનિષદ્‌ને પાછળના સમયમાં રચાયું હશે એવું માનવા પ્રેરાયા હશે. એકંદરે સાંખ્ય અને યોગના વિષયવસ્તુવાળું આ નાનકડું ઉપનિષદ્ છે.

(૧૨) શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ :

કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય આરણ્યકનો ખિલ ભાગ એટલે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્. પોતાના તપના પ્રભાવથી અને પરમેશ્વરની અસીમ કૃપાથી ઋષિ શ્વેતાશ્વતરે બ્રહ્મને જાણ્યું. વળી, પોતાના અનુયાયી ઋષિગણને એ પવિત્ર બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપ્યો. આમ, 'જેમની ઇન્દ્રિયો અન્તઃપ્રજ્ઞાથી અત્યન્ત પરિશુદ્ધ છે તે એટલે શ્વેતાશ્વતર' એવો અર્થ પણ આ ઉપનિષદ્ વિશે આપવામાં આવ્યો છે.

તેમાં કુલ છ અધ્યાય અને ૧૧૩ મન્ત્ર છે. ઋષિ શ્વેતાશ્વતર સમજાવે છે કે, આ જગતનું કારણ શું છે. ? અવિરત ચાલતો કાળ, નિયતિ, તેનો સ્વભાવ, મહાભૂતો, પુરુષ કે તે બધાનો સંયોગ ? આમાંનું કશું પણ જગતનું કારણ હોઈ શકે નહીં. માત્ર બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે. આ કારણબ્રહ્મ ચક્રનેમિ છે જેમાં આ બધું જ પરોવાયેલું છે.

ત્યારબાદ સવિતાદેવ - સૂર્ય આપણાં મન અને બુદ્ધિને પરમ તત્ત્વમાં જોડે છે અને તેમની પ્રેરણાથી જ બ્રહ્મનું સેવન થાય છે, એવું નિરૂપણ અહીં જોવા મળે છે. બ્રહ્મરૂપી નાવથી જગતના બધા ભયકારક પ્રવાહો તરી જવાય છે. પરન્તુ તેના માટે તોફાની અશ્વોને જેમ કુશળ સારથિ કાબુમાં કરે, તેમ મનને કાબુમાં કરીને બ્રહ્મનું ચિંતન કરવાની હિમાયત કરી છે.

આ ઉપનિષદ્‌માં રુદ્રના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. રુદ્ર એટલે શિવતત્ત્વ જ અક્ષરબ્રહ્મ છે. તે જ પરબ્રહ્મ છે. તેને જાણી લેવાથી બધું જ જાણી જવાય છે. આ જોતાં આ ઉપનિષદ્‌ને શૈવધર્મી કે શિવસમ્બન્ધી ઉપનિષદ્ તરીકે પણ જોવામાં આવ્યું છે. બધા જીવોમાં રહેલા શિવ સર્વગત છે અને તે જ પ્રત્યેકના હૃદયમાં અંગુષ્ઠપ્રમાણથી બિરાજેલા છે. નવદ્વારવાળા આ દેહનો સ્વામી જીવાત્મા છે. જે તેને વશમાં

રાખે છે ઇત્યાદિ વર્ણન પણ અહીં જોવા મળે છે. ટૂંકમાં, ઈશ્વર, જીવાત્મા અને જડપ્રકૃતિ એવાં ત્રણેય તત્ત્વોનું વિગતે નિરૂપણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે.

(૧૩) કૌષીતકિ ઉપનિષદ્ :

આ ઉપનિષદ્ ઋગ્વેદ સમ્બન્ધી છે. કૌષીતકિ બ્રાહ્મણનો ત્રીજાથી છઠ્ઠો ભાગ એટલે 'કૌષીતકિ' ઉપનિષદ્. તેમાં કુલ ચાર અધ્યાય છે. અહીં ઉદ્દાલક આરુણિ નામનો શિષ્ય ચિત્ર રાજાને ગુરુરૂપે પ્રશ્ન પૂછે છે કે, મૃત્યુ પછી આત્મા ક્યાં જાય છે ? એ વિશે પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રાજા ચિત્ર દેવયાનમાર્ગ અને પિતૃયાનમાર્ગની વિગતે ચર્ચા કરે છે. જે મનુષ્યો સારા કર્મો કરે છે તે મૃત્યુ પછી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને બ્રહ્મલીન બને છે. તેનો પુનર્જન્મ હોતો કે થતો નથી. જ્યારે બીજા કેટલાક સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે. વળી, અન્ય કેટલાક મનુષ્યો તો મૃત્યુલોકમાં પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરે છે. આમ, મનુષ્યની ગતિ આ ત્રણ પ્રકારની યોનિમાં થાય છે. અહીં મનુષ્યમાં રહેલા પ્રાણને જ બ્રહ્મ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રાણ જ મુખ્ય છે. મન આ પ્રાણરૂપી બ્રહ્મનું દૂત છે. આંખો તેની રક્ષક બને છે. સાવધાન રહેવાવાળા કાન તેના દ્વારપાળ છે. જ્યારે વાણી તો પ્રાણની દાસી છે. જે પ્રાણની આજ્ઞા મુજબ વ્યવહાર કરે છે. અન્તિમ ચોથા અધ્યાયમાં કાશીરાજ અજાતશત્રુ બલાકિએ પરબ્રહ્મનો મનનીય ઉપદેશ આપ્યો છે. આ પરબ્રહ્મ જ સત્ય અને આખરી તત્ત્વ છે એમ જણાવતાં આ ઉપનિષદ્ ત્યાં પૂર્ણ થાય છે.

= o =

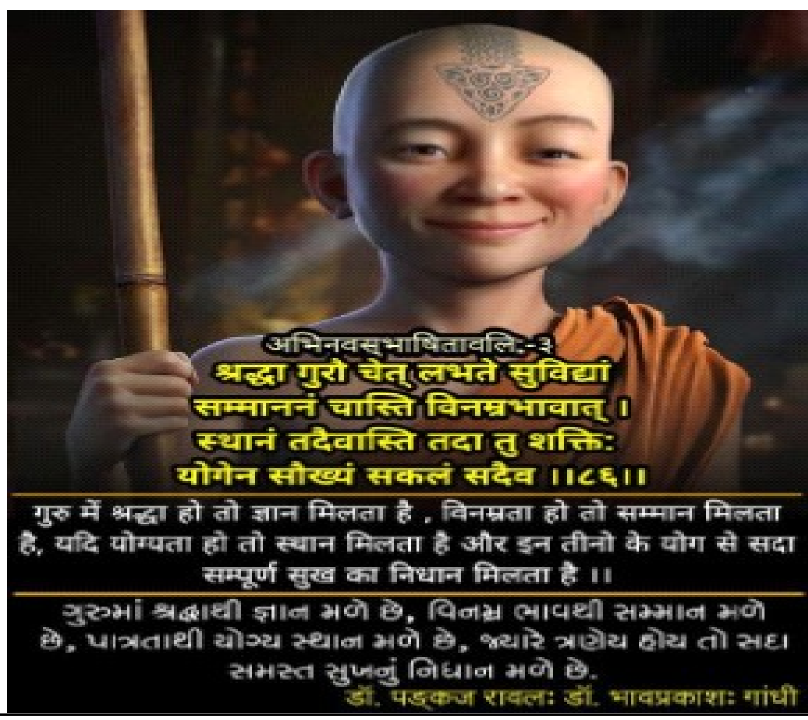

सुभाषिततीर्थम्
दुःखं सदा प्रतिपदं मनुजेन लभ्यम्
शोकस्थलं जगदिदं खलु तापजन्यम् ।
तज्जीवनं निगदितं हसनं पुरस्ता-
दाक्रन्दनं रहसि नित्यमिदं तवास्तु।।२।।
मनुष्य को सदा प्रत्येक स्थल पर दुःख मिलने हैं क्योंकि यह संसार
संतापजन्य दुःखालय है । जहाँ तुम्हारा हंसना सब के सामने हो और रोना
एकांत में हो इसी का नाम जीवन है ।।
માણસને હંમેશા દરેક જગ્યાએ દુઃખો મળવાનાં છે, કારણકે આ જગત
દુઃખાલય, તાપજન્ય છે. જ્યાં તારું હસવાનું જાહેરમાં હોય અને રડવાનું
એકાંતમાં હોય, તેને જ જીવન કહ્યું છે.
डॉ. भवप्रकाशः गांधी डॉ. पङ्कज रावलः

सुभाषिततीर्थम्
प्राणान्वितावधियुताः निवसन्ति लोकाः
पानाशने निवसने क्षपयन्ति कालम् ।
तावज्जगत्वयि रतं नयनेऽतिरम्ये
कः स्थापयेच्छवमिदं गृहकार्यजाते ।।५।।
जब तक प्राण हैं तब तक सभी लोग साथ रहते हैं और भोजन, पान और निवास में समय बिताते हैं । जब तक सुंदर आँखे खुली है तब तक यह जगत् आप में लिप्त है । जगत् के काम पूर्ण होने पर भला कौन मृत शरीर को घर में रखता है ?
શરીરમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી બધાં લોકો સાથે રહે છે. અન્ન જળ અને નિવાસમાં સમય વિતાવે છે. જ્યાં સુધી આંખ ખુલ્લી છે, ત્યાં સુધી સંબંધ છે આ જગતને તારી સાથે, કાર્ય પૂર્ણ થઈ જાય પછી કોણ મૃત શરીરને ઘરમાં રાખે છે?
डॉ. भावप्रकाशः गांधी डॉ. पङ्कज रावलः

सुभाषितवीथी
शक्यं न किञ्चित् प्रकृतेः कदापि
व्यापारमार्गे परिवर्तनं स्यात्।
एकोऽस्ति मार्गः परिवर्तनाय
कृतौ स्वकीये परिवर्तनं हि।।२६।।
प्रकृति के नियम मार्ग में कभी भी कोई परिवर्तन शक्य नहीं है ; परिवर्तन के लिए एक ही मार्ग है और वह है अपने में और अपने कर्मों में परिवर्तन ।।
પ્રકૃતિનાં નિયમમાં કોઈ પણ રીતે પરિવર્તન કરવું શક્ય નથી, પરિવર્તન માટે એક જ માર્ગ સંભવ છે અને એ છે, પોતાનામાં અને પોતાના કર્મમાં પરિવર્તન.
डॉ. भावप्रकाशः गांधी डॉ. पङ्कज रावलः

 ISSN : 2249 - 9369

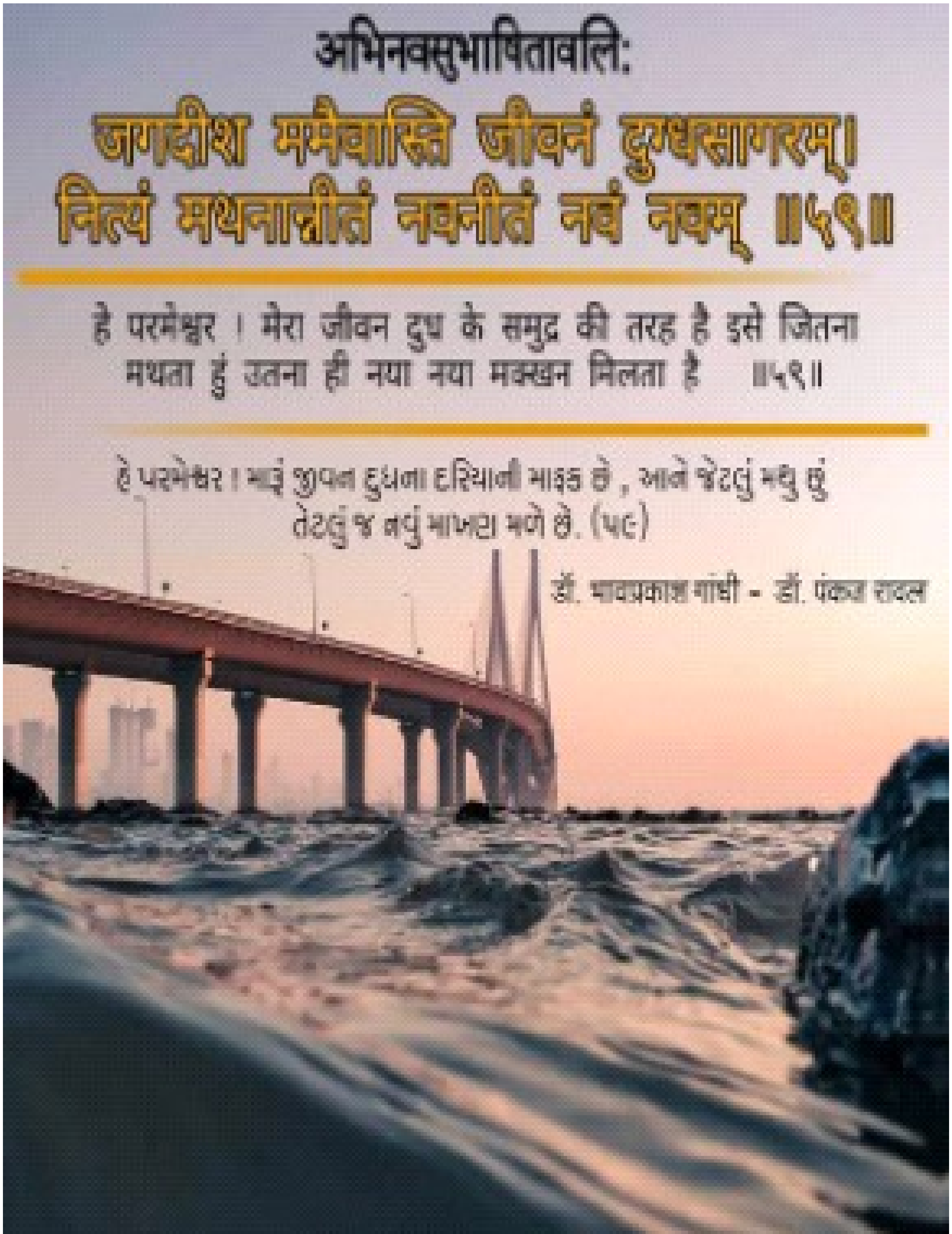
अभिनवसुभाषितावलिः
जगदीश ममैवास्ति जीवनं दुग्धसागरम्।
नित्यं मथनान्नीतं नवनीतं नवं नवम् ॥५९॥
हे परमेश्वर ! मेरा जीवन दुध के समुद्र की तरह है इसे जितना
मथता हुं उतना ही नया नया मक्खन मिलता है ॥५९॥
હે પરમેશ્વર ! મારું જીવન દુધના દરિયાની માફક છે , આને જેટલું મથું છું
તેટલું જ નવું માખણ મળે છે. (૫૯)
डॉ. भावप्रकाश गांधी - डॉ. पंकज रावल

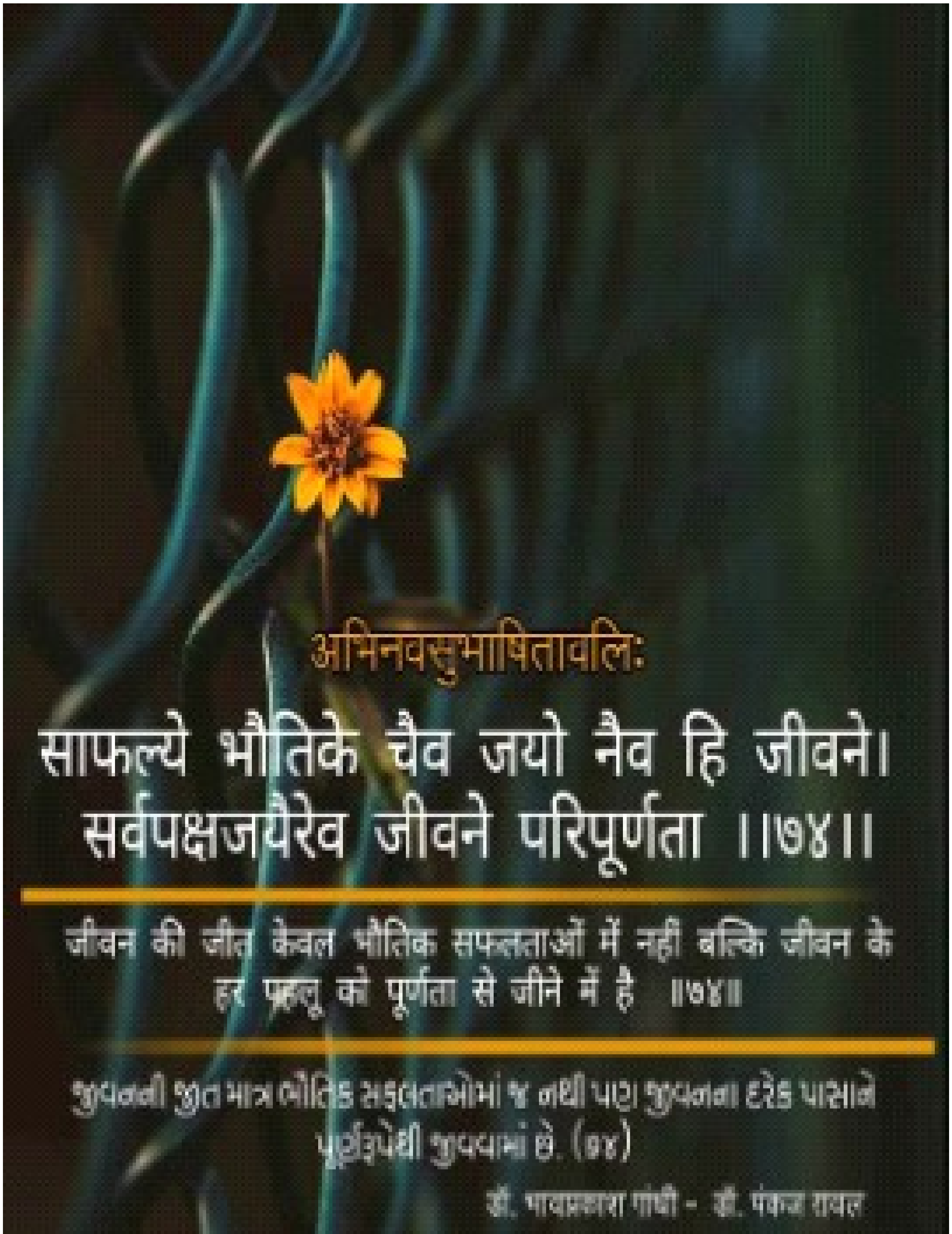
अभिनवसुभाषितावलिः
साफल्ये भौतिके चैव जयो नैव हि जीवने।
सर्वपक्षजयैरेव जीवने परिपूर्णता ।।७४।।
जीवन की जीत केवल भौतिक सफलताओं में नही बल्कि जीवन के हर पहलू को पूर्णता से जीने में है ॥७४॥
જીવનની જીત માત્ર ભૌતિક સફળતાઓમાં જ નથી પણ જીવનના દરેક પાસાને પૂર્ણરૂપેથી જીવવામાં છે. (૭૪)
डॉ. भावप्रकाश गांधी - डॉ. पंकज रावल

अभिनवसुभाषितावलिः
वात्सल्यपूर्णास्तु भवन्ति वार्ताः
निर्वेशभावा हृदि सन्निविष्टाः।
दिनानि यान्ति प्रणयेन कष्टै-
रब्ध्युर्मिवज्जीवनमस्ति लोके।।७८।।
इस लोक में कुछ वात्सल्य से सभर बाते हैं तो कुछ वेदनाएँ भी हृदय
में भरी हुई हैं। इस तरह दिवस प्रेम से और कष्टों से बीतते जाते हैं,
यह मानव जीवन भी समुद्र में उठने वाले ज्वार भाटे के समान है ।।
આ લોકમાં કેટલીયે વાત્સલ્ય પૂર્ણ વાતો છે, તો કેટલીયે વેદનાનો
હૃદયમાં સંગ્રહ પણ છે, દિવસો પ્રણય અને કષ્ટોથી વિતતા જાય છે,
માનવ જીવન પણ સમુદ્ર જેવું ભરતી અને ઓટ વાળું છે.
डॉ. पङ्कज रावलः डॉ. भावप्रकाशः गांधी

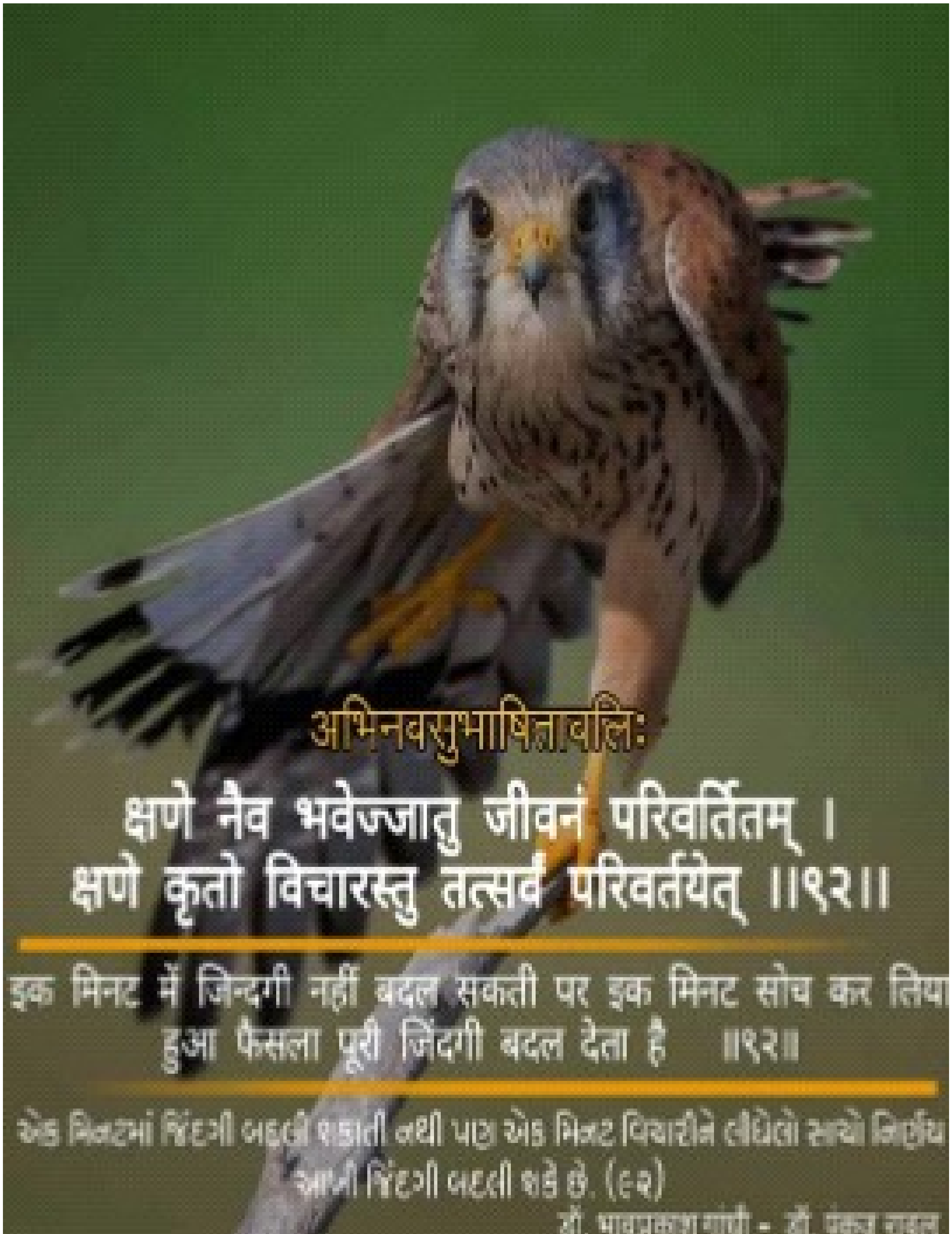
अभिनवसुभाषितावलिः
क्षणे नैव भवेज्जातु जीवनं परिवर्तितम् ।
क्षणे कृतो विचारस्तु तत्सर्वं परिवर्तयेत् ॥९२॥
इक मिनट में जिन्दगी नहीं बदल सकती पर इक मिनट सोच कर लिया
हुआ फैसला पूरी जिंदगी बदल देता है ॥९२॥
એક મિનટમાં જિંદગી બદલી શકાતી નથી પણ એક મિનટ વિચારીને લીધેલો સાચો નિર્ણય
આખી જિંદગી બદલી શકે છે. (૯૨)
डॉ. भावप्रकाश गांधी - डॉ. पंकज रावल

 ISSN : 2249 - 9369

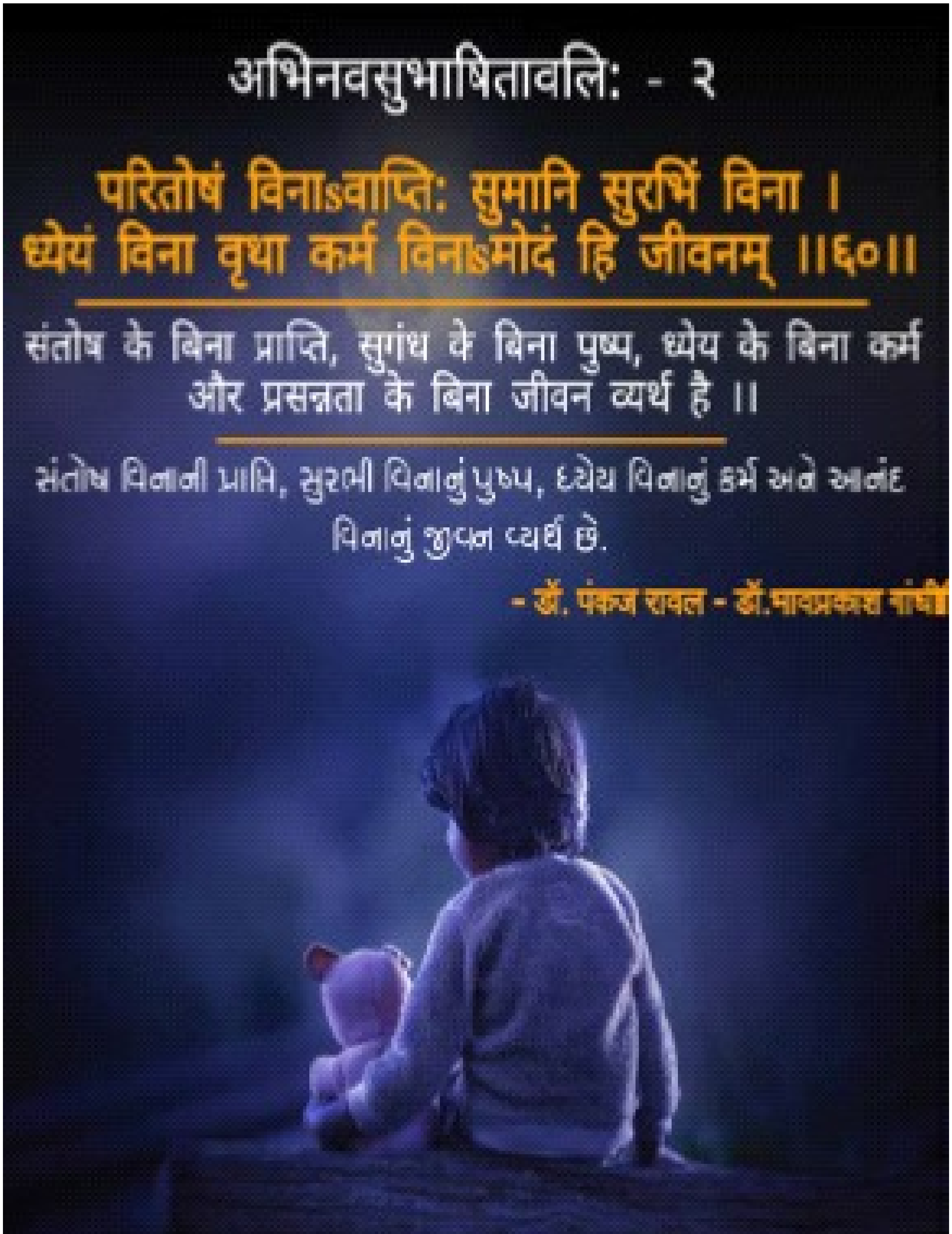

अभिनवसुभाषितावलिः - २
परितोषं विनाऽवाप्तिः सुमानि सुरभिं विना ।
ध्येयं विना वृथा कर्म विनाऽमोदं हि जीवनम् ।।६०।।
संतोष के बिना प्राप्ति, सुगंध के बिना पुष्प, ध्येय के बिना कर्म
और प्रसन्नता के बिना जीवन व्यर्थ है ।।
સંતોષ વિનાની પ્રાપ્તિ, સુરભી વિનાનું પુષ્પ, ધ્યેય વિનાનું કર્મ અને આનંદ
વિનાનું જીવન વ્યર્થ છે.
- डॉ. पंकज रावल

अभिनवसुभाषितावलिः - 2
जीवनं कण्टकाकीर्णमुत्साहेन पथि व्रजेत् ।
निर्मान्ति ये नवं मार्गं ते पान्थाः सफलाः भुवि ॥८४॥
जीवन का मार्ग कांटो से घिरा हुआ है, मनुष्य को उस मार्ग पर
उत्साह से चलना चाहिए। उसमें भी जो नया प्रशस्त मार्ग बनाते हैं
वह पथिक संसार में सफल कहलाते हैं ॥
જીવનનો માર્ગ કાંટાઓથી પથરાયેલો છે, મનુષ્યએ એ માર્ગ ઉપર ઉત્સાહ
પૂર્વક ચાલવું જોઈએ. એવી પરિસ્થિતિમાં પણ જે લોકો નવો પ્રશસ્ત માર્ગ
તૈયાર કરે છે, એ પથિક આ સંસારમાં સફળ કહેવાય છે.
डॉ. पंकज रावल डॉ. भावप्रकाश गांधी

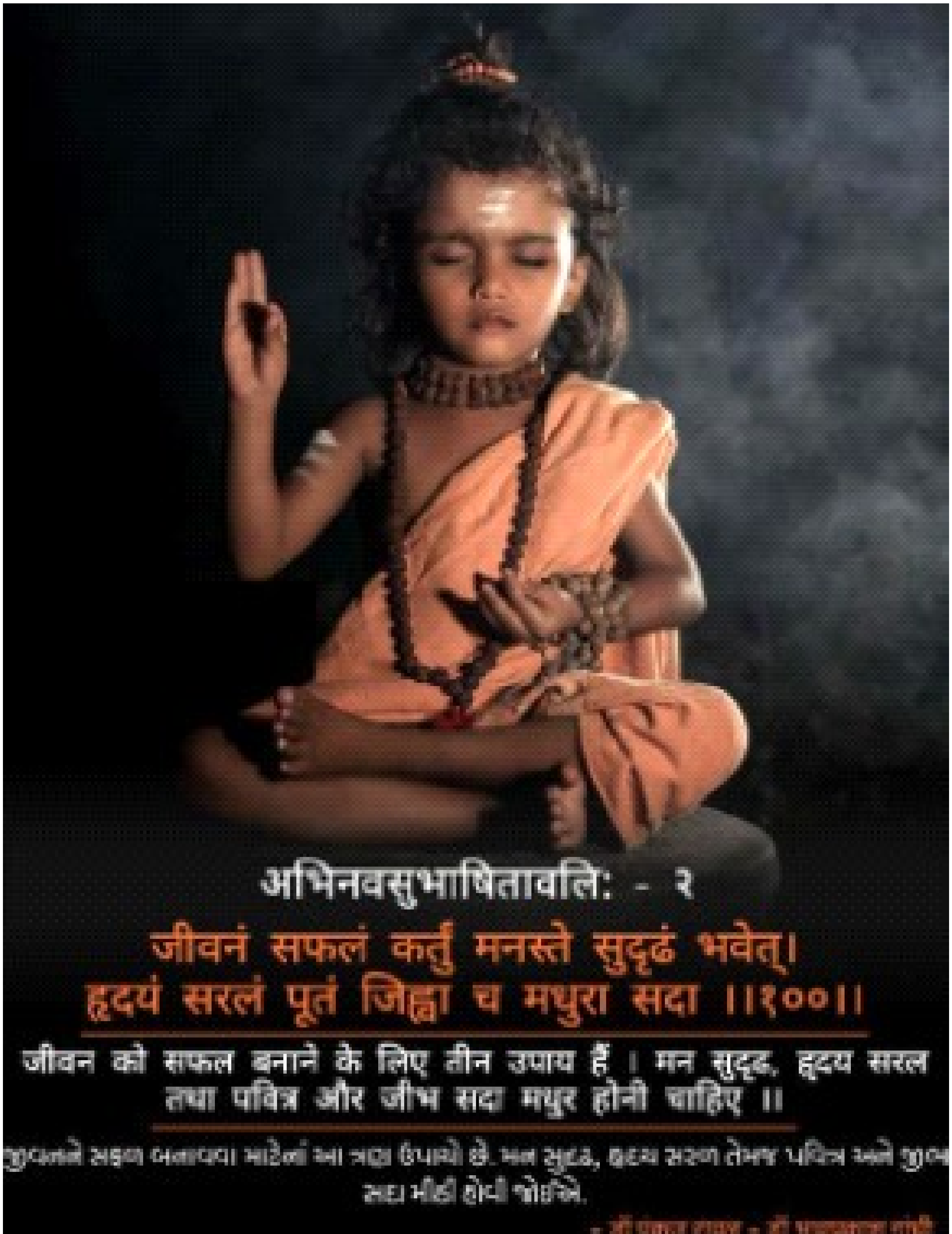

अभिनवसुभाषितावलिः - २
जीवनं सफलं कर्तुं मनस्ते सुदृढं भवेत्।
हृदयं सरलं पूतं जिह्वा च मधुरा सदा ।।१००।।
जीवन को सफल बनाने के लिए तीन उपाय हैं । मन सुदृढ, हृदय सरल
तथा पवित्र और जीभ सदा मधुर होनी चाहिए ।।

 ISSN : 2249 - 9369

अभिनवसुभाषितावलिः-३
शिष्टाः विचाराः सुमिष्टास्तरङ्गाः
विस्मारयन्ति व्रणिनः प्रसङ्गान्।
न मन्यस्व तान् सौख्यपूर्णान् विचारान्
ह्यधीये विधातुः सुलेखान् विचिन्त्य॥८०॥
सुंदर विचार और मधुर तरंग जीवन के दुःख देनेवाले प्रसंगों को
भूला देते हैं । उसे आप अपने सुखमय विचार न मानिए, मैं
उसको विधाता के लिखे सुलेख सोचकर पढ़ता हूं ॥
મધુરા વિચારો, રૂપાળા તરંગો, ભુલાવે છે જીવનના દુઃખમય પ્રસંગો.
તમે તેને સુખનાં વિચારો ન માનો. હું વાંચું છું કિસ્મતના લેખો સુધારી.
डॉ. पङ्कज रावलः डॉ. भावप्रकाशः गांधी

સંગઠનનો વેદોક્ત ઉપાય

પ્રો. ડૉ. કમલેશકુમાર છ. ચોકસી
અધ્યક્ષ, ભાષાસાહિત્યભવન અને અધ્ય, સંસ્કૃતવિભાગ, ભાષાસાહિત્યભવન, ગુજ. યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

૦.૧. સંસારમાં જે કોઈ વસ્તુ છે, તે સર્વ વસ્તુ સંગઠિત છે. ખુરશી જેવી ખુરશી પણ એક રીતે તો સંગઠિત વસ્તુ જ છે. તેમાં પાયા, પીઠ, આસન જેવા અનેક જુદી જુદી વસ્તુઓનું સંગઠન છે. કાર જેવી કાર પણ અનેક અવયવોનું એક પ્રકારે સંગઠન જ છે. જેમાં પૈડા, દરવાજા, સ્ટેયરિંગ, સીટ, બોનેટ, ચેસીસ વગેરે અનેક વસ્તુઓ સંગઠિત થઈ છે, ત્યારે આ કાર નામથી પ્રસિદ્ધ વસ્તુનું અસ્તિત્વ થયું છે. એવી જ રીતે ઘર હોય કે ઘરમાં રહેલા સોફા, પલંગ, પથારી, કબાટ બધું જ કોઈને કોઈ રીતે સંગઠિત જ છે.

૦.૨. સંસારમાં દેખાતું સંગઠન ત્રણ પ્રકારનું છે. એક પ્રકારનું સંગઠન પશુ-પક્ષી કે પ્રાણી દ્વારા કરવામાં આવેલું છે. બીજા પ્રકારનું સંગઠન માણસ દ્વારા કરવામાં આવેલું છે અને ત્રીજાપ્રકારનું સંગઠન ઈશ્વરે કરેલું છે. જે લોકો ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર નથી કરતા, તેમના મતે આ ત્રીજા પ્રકારનું સંગઠન પ્રકૃતિએ કરેલું છે. જેમ કે — કબૂતર કે સુઘરીના માળામાં તણખલાઓનું માળાના રૂપમાં જે સંગઠન થયું છે, તે પક્ષી દ્વારા થયું છે. એવી જ રીતે મકાનના રૂપમાં, પલંગના રૂપમાં, મોટરગાડી, બસ કે ખટારાના રૂપમાં જે વસ્તુ દેખાય છે, તેમાં થયેલું અનેક વસ્તુઓનું સંગઠન માનવ દ્વારા થયું છે. એ પછી ઝાડ, પર્વત, પૃથ્વી પત્થર વગેરે પદાર્થોમાં જે જુદી જુદી વસ્તુઓનું સંગઠન છે, તે ઈશ્વર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.

૦.૨.૧. પશુ-પક્ષી કે પ્રાણી દ્વારા જેમનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું છે, તેવા પદાર્થોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી છે. એ પછી માનવ દ્વારા જેમનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું છે, તેવા પદાર્થોની સંખ્યા થોડી વધારે છે. જ્યારે ઈશ્વર દ્વારા જેમનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું છે, તેવા પદાર્થોની સંખ્યા પ્રમાણમાં સૌથી વધારે છે.

આમ સંસારમાં દેખાતા બધા જ પદાર્થો સંગઠિત છે, અને તેમને સંગઠિત કરનાર પરિબળ પશુ-પક્ષી, માણસ અને ઈશ્વર એમ ત્રણ છે.

૦.૩. જગતમાં દેખાતા પદાર્થોના સંગઠનને બે પ્રકારે વ્હેંચી શકાય એમ છે. જેમ કે — (૧) એક જ સરખા પદાર્થોનું પારસ્પરિક સંગઠન અને (૨) એક બીજાથી જુદા જુદા પદાર્થોનું પારસ્પરિક સંગઠન. આ રીતે સંસારમાં સંગઠિત વસ્તુઓ બે પ્રકારે વિભાજિત કરીને જોઈ શકાય છે.

દા. ત. એક બાજુ અનેક ખુરશીઓ ભેગી થઈને ખુરશીઓનું સંગઠન બની શકે છે. અનેક કાગળ ભેગા થઈને કાગળવું સંગઠન બની શકે છે. એવી જ રીતે ફળો, પાંદડાઓ, પત્થરો વગેરે એક સરખા પદાર્થોનું પારસ્પરિક સંગઠન થઈ શકે છે. જ્યારે ખુરશી, ટેબલ, પલંગ, પથારી, કબાટ વગેરે જુદી જવદી વસ્તુઓનું સંગઠન થઈને રૂપ કે ઓરડા તરીકેનું સંગઠન બની શકે છે. એવી જ રીતે કાર, બસ કે ખટારામાં એક બીજા કરતાં જુદી જુદી વસ્તુઓ સંગઠિત થયેલી જોઈ શકાય છે.

આ રીતે સંસારમાં જેટલી પણ વસ્તુઓ છે, તે પારસ્પરિક રીતે સરખી વસ્તુઓનું સંગઠન છે કાંતો પારસ્પરિક રીતે જુદી જુદી અનેક વસ્તુઓનું સંગઠન છે.

૦.૪. જગતમાં એક બીજાથી જુદી જુદી વસ્તુઓનું જે સંગઠન સંભવતિ છે, તેના બે પ્રકાર વિચારી

શકાય એમ છે. તેમાં એક સંગઠન શક્ય કોટિનું છે, તો બીજું સંગઠન અશક્ય કોટિનું છે. જેમ કે — દૂધ, પાણી, સાકરનું સંભવિત સંગઠન શક્ય કોટિનું સંગઠન છે. આ શક્ય કોટિનું સંગઠન છે, એટલે જ કોઈ એક પાત્રમાં દૂધ, પાણી અને સાકર સંગઠિત થયેલાં જોઈ શકાય છે. પરન્તુ પાણી અને તેલનું સંભવિત સંગઠન અશક્ય કોટિનું છે. કોઈ એક પાત્રમાં આ બંને પદાર્થોને મૂકીને સંગઠિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો એ પ્રયત્ન થકી પાણી અને તેલનું સંગઠન શક્ય બનતું નથી. (કોઈ વિશેષ સંદર્ભે, કોઈ વિશેષ ઉપાય, સાધન કે યંત્ર થકી આ બંનેનું સંગઠન કરી શકાય, તો તે અલગ વાત છે.)

સંસારમાં સાર્વત્રિક રીતે દેખાતા સંગઠનનું આ સંક્ષિપ્ત પરન્તુ સકલતાપૂર્ણ વિવરણ છે. આ વિવરણની પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર હવે આપણે આગળનો વિચાર કરીશું.

૧.૦. ઉપર જણાવેલા ત્રિવિધ સંગઠનના કારકો - પશુ-પક્ષી, માણસ અને ઈશ્વર - માંથી અહીં માણસ દ્વારા કરવામાં આવતા સંગઠનને જ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીશું. અને તે સંદર્ભે કેટલુંક તારણ કાઢવાનો ઉપક્રમ કરીશું.

૧.૧. માણસ દ્વારા એક જ સરખી બધી જ વસ્તુઓનું જે સંગઠન શક્ય બને છે, તે માટે મોટે ભાગે (૧) ખીલી કે દોરી, (૨) ગુંદર અને (૩) અગ્નિનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કહેવાનો આશય એટલો કે માણસ દ્વારા પદાર્થોનું જે સંગઠન રચાય છે, તેમાં સાધન તરીકે ત્રિવિધ પદાર્થનો સહયોગ લેવાનો રહે છે. એ સિવાય માણસ પદાર્થોનું સંગઠન ઊભું કરી શકતો નથી.

આમ માણસ દ્વારા વિવિધ પદાર્થોનું શક્ય કોટિનું જે સંગઠન કરાય છે, તે ખીલી કે દોરી, ગુંદર અને અગ્નિ થકી જ શક્ય બને છે.

માણસ દ્વારા ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારના પદાર્થથી જે સંગઠન કરવામાં આવે છે, તે સંગઠનની પ્રક્રિયામાં ઊંડે ઊંડે એક અતીવ મહત્ત્વનું તથ્ય નિહિત છે. એ તથ્ય તરફ કદાચિત્ આપણું ધ્યાન જતું નથી. આજે અહીં અમારે એ તથ્ય તરફ આપનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનું છે, અને તે પછી એ તથ્યને વેદમાં માનવીય સંગઠન માટે કેવી રીતે ઉપદેશ્યું છે, તેની સમજ આપવી છે. આમ આજનો અમારો ઉપક્રમ ભૌતિક જગત તરફથી વેદ તરફ જવાનો છે.

સામાન્ય રીતે વેદથી ભૌતિક જગત તરફ આવવાનું લોકો વધારે પસંદ કરતા હોય છે. પણ જેમ વેદથી ભૌતિક જગત તરફ આવી શકાય છે. તેમ ભૌતિક જગતથી વેદ તરફ પણ જઈ શકાય એમ છે. જરૂર જણાય ત્યાં આ બંને પદ્ધતિ ઉચિત ઠરે છે.

૧.૨. માનો કે લાકડાના બે જુદા જુદા ટૂકડા છે. તેમને માણસ જ્યારે સંગઠિત કરવાનો ઉપક્રમ કરે છે, ત્યારે માણસ ખીલીનો ઉપયોગ કરે છે. લાકડાના બે ટૂકડાને ભેગા કરીને તેમાં હથોડીની મદદથી ખીલીને ખૂંપી દે છે. જેવી ખીલી પેલા લાકડાના બંને ટૂકડાઓમાં પ્રવેશી જાય છે, કે તરત જુદા જુદા બે લાકડાનું સંગઠન થઈ જાય છે. પહેલાં લાકડાના જે બે જુદા જુદા ટૂકડા હતા, તે હવે સંગઠિત થઈને એક બની જાય છે.

એવી જ રીતે કાગળવા અનેક ટૂકડાઓને દોરીથી બાંધીને સંગઠિત કરી શકાય છે. કાગળનું આ સંગઠન પણ માણસ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

અહીં એ વાત તરફ ધ્યાન કરવા જેવું છે કે ખીલી કે દોરી થકી માનવ દ્વારા કરવામાં આવતા સંગઠનમાં, સંગઠિત થનાર વસ્તુ અને સંગઠિત કરનાવ વસ્તુ વચ્ચે અહિંસાનો ભાવ રહે, તે જરૂરી છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે લાકડાના બે ટૂકડાને જ્યારે ખીલીથી સંગઠિત કરવાનો ઉપક્રમ હાથ ધરાય છે, ત્યારે ક્યારેક લાકડાના

ટૂકડા ફાટી જતા હોય છે. બે ચાર કાગળને ભેગા કરવા માટે એટલે કે સંગઠિત કરવા માટે ક્યારેક ટાંકણી વાપરીએ છીએ, ત્યારે જો ટાંકણી હિંસક બને, તો પેલા કાગળનો વિનાશ વેરતી હોય છે. કાગળને ફાડી નાખે છે. આમ જે ખીલીથી લાકડાના ટૂકડાઓનું અને જે ટાંકણીથી કાગળનું સંગઠન કરવાનું હતું, તે જ ખીલી અને ટાંકણી લાકડાના ટૂકડા અને કાગળને વિગઠિત કરી દે છે. આ વિગઠન છેવટે તો બંનેના અસ્તિત્વનો જ નાશ કરી દે છે. આ સ્થિતિમાં ખીલી કે ટાંકણી અહિંસક રહે, તેવાં હોય એ જરૂરી બની જાય છે.

આવી જ સ્થિતિ દોરી દ્વારા કરાતા સંગઠનમાં પણ જોઈ શકાય છે. સિલાઈ કરીને જે સોય કાપડના જુદા જુદા ટૂકડાઓને સંગઠિત કરી આપે છે, તે જ સોય જ્યારે હિંસક બનીને વર્તે છે, ત્યારે કાપડનું સંગઠન કરવાને બદલે કાપડનું વિગઠન કરી દે છે. એ કારણથી જ કાપડના બે ટૂકડાઓને સોયથી જે જગ્યાએ સીવવામાં આવે છે, તે જ જગ્યાએથી કપડૂં ફાટી જતું હોય છે. આમ સોયની અહિંસકતાથી કપડું સંધાય છે, અને હિંસકતાથી કપડું ફાટી જાય છે. અહીં કપડાનું સંધાવું એ સંગઠન છે, જ્યારે ફાટી જવું એ વિગઠન છે, એમ કહેવાની ભાગ્ય જ જરૂર છે !

આ ઉપરથી એ બાબત ધ્યાન ઉપર આવે છે કે માનવ દ્વારા કરતા બે કે બે કરતાં વધુ વસ્તુઓનું સંગઠનનાં કાર્યમાં સંગઠિત થનાર અને સંગઠિત કરનાર બંનેની વચ્ચે અહિંસાનો ભાવ હોવો અતીવ આવશ્યક છે. ભૌતિક જગતમાં ઘટતી આ ઘટનાને સતત દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીશું અને માનવ દ્વારા કરાતા સંગઠનનાં કાર્યમાં અહિંસાભાવની અતીવ આવશ્યકતા રહેલી છે, તે વાતને આપણે ધ્યાનમાં રાખીશું.

काष्ठखण्डेषु प्रविष्टाः कीलाः सन्तु सदाहिंसकाः ।
तदा शक्यं भवत्यत्र वस्तुसंगठनमिह ॥१॥

અર્થાત્ કાષ્ઠના ટૂકડાઓમાં (સંગઠન કરવા માટે) પ્રવેશતી ખીલીઓ હમેશા અહિંસક રહે, તો જ ત્યાં વસ્તુનું એટલે કે કાષ્ઠનું સંગઠન શક્ય બને છે.

प्रविष्टा कीलिका यत्र समाचरति हिंसनम् ।
तदा शक्यं भवत्यत्र वस्तुसंगठनमिह ॥२॥

પરન્તુ કાષ્ઠના ટૂકડાઓમાં (સંગઠન કરવા માટે) પ્રવેશતી ખીલી હિંસાનું આચરણ કરે, તો ત્યાં વસ્તુનું એટલે કે કાષ્ઠનું સંગઠન શક્ય બની શકતું નથી.

तथैव येन सूत्रेण पत्राणि बध्यते त्वया ।
सूत्रं करोति यदि हिंसा तदा ग्रन्थो विनश्यति ॥३॥

એવી જ રીતે જે દોરીથી તમે (ગ્રન્થના) પાનાઓ બાંધો છો, તે દોરો (સૂત્ર) જ જો હિંસા કરે, તો ગ્રન્થ નષ્ટ થઈ જાય છે.

अतः कीलं च सूत्रं च सर्वथाहिंसकं भवेत् ।
संगठनं पदार्थस्य तदा भवति सुखदम् ॥४॥

એટલા માટે ખીલી અને દોરો સર્વથા અહિંસક હોય, તે જ (માનવ દ્વારા કરાતું) પદાર્થનું સંગઠન સુખ આપનારું બની રહે છે.

૧.૩. હવે જરા માનવ દ્વારા ગુંદર થકી કરાતા સંગઠનના વિષયમાં થોડો વિચાર કરીએ.

ગુંદર કે ગુંદર જેવી કોઈ ચીકણી વસ્તુ જ્યારે બે કે બે કરતા વધારે વસ્તુઓનું સંગઠન કરી આપે છે,

ત્યારે ત્યાં પારસ્પરિક દાનનો ભાવ જરૂરી બની રહે છે. જેમ કે જુદા જુદા બે કાગળ પરસ્પર જોડવા હોય, બંનેનું સંગઠન કરવું હોય, તો માણસ ગુંદરનો પ્રયોગ કરે છે. હવે જો આ ગુંદર પોતાની અંદર રહેલી ચીકાશ નામની શક્તિને પેલા કાગળવા ટૂકડાઓમાં આપે નહીં, અથવા તો કાગળવા બે ટૂકડા તેનો સ્વીકાર કરે નહીં, તો કાગળના બે ટૂકડાઓનું સંગઠન ક્યારેય શક્ય બનતું નથી. કાગળના બે ટૂકડા ક્યારેય એક થઈ શકતા નથી.

વ્યાવહારિક જગતમાં આપણા સહુનો અનુભવ છે કે પ્લાસ્ટીકની કોથળી ઉપર બાવળના કે લીંબડાના ગુંદરથી કાગળવે ચોંટાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, ત્યારે એ પ્રયત્ન સફળ થઈ શકતો નથી. કેમ કે આ ગુંદરની પાસે જે ચીકાશ હોય છે, તેને ગુંદર આપવા ઈચ્છતો હોય, તો પણ પેલી પ્લાસ્ટીકની કોથળી એ ચીકાશને લેવા માટે કે સ્વીકારવા માટે તૈયાર હોતી નહીં. પરિણઆમે કાગળ અને પ્લાસ્ટીકની કોથળીનું સંગઠન શક્ય બની શકતું નથી.

પરન્તુ જ્યારે સરેશ કે એવા જ બીજા કોઈ અન્ય ગમની મદદથી પેલી પ્લાસ્ટીકની કોથળી પર કાગળવા ટૂકડાને (માનો કે સ્ટીકરને) ચોંટાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, ત્યારે પેલી પ્લાસ્ટીકની કોથળી કાગળના ટૂકડા ઉપરના ગમનો સ્વીકાર કરી લે છે, એને તેને પરિણામે બંનેનું સંગઠન શક્ય બને છે. અહીં શક્ય બનનારા સંગઠનમાં પરસ્પર આપ-લેની ક્રિયા થતી હોય છે. ગમ સાથેનું સ્ટીકર જ્યારે કોઈ કાગળવી સાથે ચોંટાડવામાં આવે છે, ત્યારે સ્ટીકરમાં રહેલા ગમને કાગળ સ્વીકારી લેતો હોય છે. આથી જ અહીં બે વસ્તુના જોડાણની, સંગઠનની શક્યતા બને છે.

एकीकर्तुं यदि कश्चित् कर्गलं कर्गलेन सह ।
निर्यासस्य प्रयोगेण यतते यत्नतो यदा ॥१॥

નિર્યાસિ એટલે કે ગુંદરનો પ્રયોગ કરીને કોઈ વ્યક્તિ કાગળને કાગળની સાથે પ્રયત્ન પૂર્વક જે એકીકરણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે,

आदानं च प्रदानं च उभयोरिष्यते तदा ।
तदभावे हि निर्यासः नैक्यं साधयति क्वचित् ॥२॥

एकस्मिन् कर्गले खण्डे स्थिताः निर्यासबिन्दवः । द्वितीयं नाभिगच्छन्ति यद्यपरे द्वितीयं न गच्छन्ति कर्गले खण्डं गणः दानस्येच्छा प्रवर्तते । न निर्यासेन खण्डे

ટૂંકમાં ગુંદર થકી સંગઠિત થનાર વસ્તુઓના સંદર્ભે સંગઠિત થનાર અને સંગઠિત કરનાર બંને પદાર્થો વચ્ચે ગમની આપ-લે થતી જોવા મળે છે. ગુંદર કે એવી જ કોઈ વસ્તુ દ્વારા માનવ જ્યારે બે વસ્તુઓનું સંગઠન કરે છે, ત્યારે ત્યાં આ પ્રકારની દાનની ભાવના હોવી ખૂબ જ જરૂરી થઈ પડે છે. જો આ પ્રકારની દાનની ભાવના ન હોય, તો માનવ દ્વારા કરાતું પદાર્થોનું પારસ્પરિક સંગઠન ક્યારેય શક્ય બની શકતું નથી.

काष्ठं वा यदि वा पत्रं भवतु संगठितं सदा ।
गुंदरस्य प्रयोगेण फलति इच्छास्ति यदि ते मित्र ॥

૧.૪. એવી જી રીતે માનવ દ્વારા માનવ દ્વારા કરાતા સંગઠનનાં કાર્યમાં અગ્નિ પણ સાધન તરીકે વપરાય છે. લોખંડનો જુદો જુદો આકાર ધરાવતા નાના મોટા અનેક ટૂકડાઓનું સંગઠન ખીલી, દોરીથી કે ગુંદર જેવી ચીકણી વસ્તુથી ક્યારેય શક્ય બનતું નથી. આ પ્રકારના વિખરાયેલા ટૂકડાઓને સંગઠિત કરવા માટે માણસે અગ્નિનો સહયોગ લેવો પડે છે. સળગતી ભઠ્ઠીમાં માટીના વાસણમાં આવા ટૂકડાઓને મૂકવામાં આવે

છે. એ પછી પ્રચંડ થઈને અગ્નિ આ ટૂકડાઓને પીગળાવી દે છે. આગ્નિ દ્વારા સંપન્ન થતી પીગળાવવાની આ ક્રિયામાં જો ક્યારેક એક સાથે લાકડા અને લોઢું, કૂપર અને કાચ, ખાંડ અને મીઠું, અને ક્યારેક તો વળી આ બધું જ ભેગું એક સાથે પધરાવી દેવામાં આવે, તો પણ (જે તે વસ્તુને જાણી, તે મુજબનો વ્યવહાર કરીને) અગ્નિ લોઢાના ટૂકડાઓનું સંગઠન કરી જ આપે છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે સંગઠન માટે અગ્નિમાં પધરાવેલા પદાર્થોને અગ્નિ પહેલાં જાઈ લે છે, અને તે પછી જે વસ્તુ જેવી તેની સાથે તેવો વ્યવહાર કરીને સંગઠન કરી આપે છે. તમે અગ્નિમાં લાકડા અને લોઢાને, કૂપર અને કાચને, ખાંડ અને મીઠાને મૂકો તે અગ્નિ તેમને તરત જ ઓળખી લે છે, ઓળખાયેલી વસ્તુ સાથેનો ઘટતો વ્યવહાર કરી લે છે. લોખંડના ટૂકડા સાથે કપૂર હોય, તો બંનેને ઓળખી લઈને કપૂરને સળગાવી મૂકે છે, અને લોખંડને પીઘળાવવાનો ઉપક્રમ આદરે છે.

આમ અગ્નિ દ્વારા થતા સંગઠનમાં સંગઠન કરનારા અગ્નિમાં જો પદાર્થોને ઓળખ કરવાની અને ઓળખને અનુસરીને વ્યવહાર કરવાની યોગ્યતા ન હોય, તો માણસ દ્વારા અગ્નિની સહાયતાથી લોખંડ જેવી વિવિધ ધાતુઓના ટૂકડાઓનું સંગઠન થઈ શકતું નથી.

આ ઉપરથી જણાય છે કે સંગઠન કરનારે જેનું સંગઠન કરવાનું છે, તે પદાર્થને જાણી લેવાનો રહે છે. તે સિવાય સંગઠન શક્ય બનતું નથી.

વળી, અગ્નિ દ્વારા થતા આ સંગઠન કાર્યમાં પ્રથમ પદાર્થોનું જ્ઞાન અને એ જ્ઞાનનાં આધારે પ્રવાહીપણું અને પ્રવાહીપણા પછી નક્કી કરેલા કોઈ એક બીબામાં ઢાળવાની ક્રિયા - એમ એક ચોક્કસ પદ્ધતિ રહેલી છે. આ ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે જો કોઈ માનવ માનવ વચ્ચે સંગઠન કરવા ધારતું હોય, તો તેણે સંગઠિત થનાર માનવને કે માનવ સમૂહને પ્રથમ તો જાણવો પડે, તે પછી તેને વિદ્યા વગેરેથી વિનમ્ર બનાવવો પડે, અને તે પછી ચોક્કસ બીબામાં ઢાળવો પડે, તો જ માનવ માનવનું સંગઠન શક્ય બની શકે છે.

૧.૫. ભૌતિક જગતમાં માનવ દ્વારા કરાતા વિવિધ પદાર્થોના સંગઠનની આ વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાનું વર્ણન વેદમાં કંઈક આ રીતે થયું છે —

स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।
पुनर्ददताघ्नता जानता संगमेमहि ॥ ऋग्वेद ५.५१.१५

મન્ત્રાર્થ — (सूर्याचन्द्रमसाविव) સૂર્ય અને ચન્દ્રની જેમ અમે સહુ (स्वस्ति पन्थाम्) કલ્યાણકારક માર્ગનું (अनुचरेम) અનુચરણ કરીએ, અનુસરણ કરીએ. અને (पुनः) એ પછી (ददता) (પરસ્પર એક બીજાને) દાન આપતા રહી (અને લેતા રહી)ને, (अघ्नता) ઘાત-પાત ન કરતા રહીને, અહિંસક રહીને અને (जानता) (એક બીજાને) જાણતા રહીને, એક બીજાને જાણી શકે એવા જ્ઞાની સજ્જનોની સાથે રહીને (संगमेमही) સંગતિ કરીએ, સંગઠિત થઈએ.

વેદના આ મન્ત્રનું મનન કરતાં કરતાં માનવ માનવની વચ્ચે સંગઠન ઊભું કરવાનાં ત્રણ સૂત્ર તરી આવે છે — (૧) એક બીજાને આપતા રહેવું અને એક બીજા પાસેથી લેતા રહેવું. (૨) એક બીજા પ્રત્યે (તનથી કે મનથી) ક્યારેય હિંસાનો ભાવ ન રાખવો અને (૩) એક બીજાને જાણતા પિચાણતા રહેવું, માણસને જાણીને તેની સાથ જ યોગ્ય હોય, તેવો વ્યવહાર કરતા રહેવું — જો આટલું દરેક માનવ કરતો રહે, તો એક એવું માનવીય સંગઠન ઊભું થઈ શકે છે, જેમાં ક્યારેય વિગઠનની શક્યતા રહેતી નથી. ॥ ઇતિ શમ્ ॥

બહુજનહિતાય છાત્રવિદિતાય પ્રશ્નમંજૂષા

ડૉ.મહેશકુમાર એ. પટેલ
સરકારી વિનિયન કૉલેજ, ગાંધીનગર

પંચતન્ત્રના હેતુલક્ષી અને બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો :
પંચતન્ત્ર-કૃતિ અને કવિ વિષયક પ્રશ્નો

(૧) પંચતંત્રના રચયિતાનું નામ શું છે ?
જ. (૧) (૨) (૩) (૪)
(૨) પંચતંત્ર કયા રાજાના ત્રણ મૂર્ખ પુત્રોને જ્ઞાન આપવા રચાયું હતું ?
જ. (૧) સુદર્શનસિંહ (૨) **અમરસિંહ** (૩) મહેન્દ્રપ્રતાપ (૪) ચતુરસિંહ
(૩) પંચતંત્રમાં કુલ કેટલા તંત્ર છે ?
જ. (૧) બે (૨) ત્રણ (૩) **પાંચ** (૪) ચાર
(૪) પંચતંત્રનો પ્રથમ તરજૂમો - અનુવાદ કઈ ભાષામાં થયો હતો ?
જ. (૧) ઉર્દૂ (૨) હિબ્રૂ (૩) સંસ્કૃત (૪) **પહેલવી**
(૫) પંડિત વિષ્ણુશર્મા અન રાજા (અમરસિંહ) કયા દેશમાં રહેતા હતા ?
જ. **મહિલારોપ્ય**
(૬) રાજા અમરસિંહના ત્રણ અબુધ કુમારોનાં નામ જણાવો ?
જ. **(૧) વસુશક્તિ (૨) ઉગ્રશક્તિ (૩) કનકશક્તિ**
(૭) પંચતંત્રની ઉપદેશાત્મક કથાઓની મુખ્ય વિશેષતા શું છે ?
જ. **નૈતિક અને વ્યવહારિક બોધ**
(૮) અમરશક્તિના ત્રણ કુમારોને શું શીખવવા વિષ્ણુ શર્માએ પંચતંત્રની રચના કરી હતી ?
જ. (૧) **રાજનીતિ** (૨) સંસ્કૃતભાષા (૩) વેપાર (૪) કાવ્યરચના
(૯) 'પંચતંત્ર' શબ્દમાં 'તંત્ર' નો અર્થ શો ?
જ. **વિભાગ**
(૧૦) 'કાકોલૂકીય' પંચતંત્રનું કેટલામું તંત્ર છે ?
જ. (૧) પહેલું (૨) **ત્રીજું** (૩) ચોથું (૪) પાંચમું
(૧૧) પંચતંત્રનાં પાંચેય તંત્રોનો નામ જણાવો ?
જ. **(૧) મિત્રભેદ, (૨) મિત્રપ્રાપ્તિ, (૩) કાકોલૂકીયમ્, (૪) લબ્ધપ્રણાશ, (૫) અપરીક્ષિતકારક**
(૧૨) પંચતંત્ર કઈ શૈલીમાં લખાયેલો ગ્રંથ છે ?
જ. (૧) ગૌડી (૨) પાંચાલી (૩) **વૈદર્ભી** (૪) પૈશાચી

(૧૩) કયા દેશના રાજાએ પંચતંત્રનો સૌ પ્રથમ અનુવાદ કરાવ્યો ?

જ. (૧) ઇરાક (૨) **ઇરાન** (૩) ગાંધાર (૪) મગધ

(૧૪) કયા રાજાએ પંચતંત્રનો સૌ પ્રથમ સંસ્કૃતમાંથી પહેલવી ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યો ?

જ. (૧) બુર્ઝો (૨) અમરસિંહ (૩) **ખુશરૂ નૌશીરવાં** (૪) વિષ્ણુગુપ્ત

(૧૫) પ્રાચીન પાઠ પરંપરાઓની સૂક્ષ્મ તુલના કરી 'પંચતંત્ર'નું શબ્દશઃ પુનઃ કલ્પન અને પુનર્ઘટન કોણે કર્યું હતું ?

જ. **યેલ યુનિવર્સિટીના ડૉ. એગર્ટને**

(૧૬) મૂળ 'પંચતંત્ર' નું રચનાસ્થાન કાશ્મીર હોવાનું સૂચન કયા વિદ્વાને કર્યું હતું ?

જ. (૧) જર્મન વિદ્વાન - ડૉ. હર્ટલે

(૧૭) પંચતંત્રનો રચયિતા તેના આંતરિક પ્રમાણોને જોતાં કયા સંપ્રદાયનો હશે ?

જ. (૧) **હિન્દુ-બ્રાહ્મણ** (૨) બૌદ્ધ-ભિક્ષુક (૩) જૈન-વણિક (૪) કોઈ અન્ય

(૧૮) ઈરાનના સમ્રાટની આજ્ઞાથી કોણે પંચતંત્રનો અનુવાદ કર્યો ?

જ. **તેના વિદ્વાન વૈદ્ય બુર્ઝોએ**

(૧૯) પંચતંત્રનો પહેલવી ભાષામાં અનુવાદ લગભગ કઈ સદીમાં થયેલો મનાય છે ?

જ. (૧) **છઠ્ઠી** (૨) ચોથી (૩) પાંચમી (૪) દસમી

(૨૦) પંચતંત્રનો પહેલવી ભાષામાંથી અરબી ભાષામાં અનુવાદ કોણે કર્યો ?

ઈબ્નુલ મુકફ્ફાએ

(૨૧) 'કાકોલૂકીય' નું બીજું નામ શું છે ?

જ. **સંધિ-વિગ્રહ**

(૨૨) વિષ્ણુશર્માએ કેટલા મહિનામાં રાજકુમારોને નીતિનિપુણ કરવા પંચતંત્રની રચના કરી હતી ?

જ. (૧) **છ માસ** (૨) એક વર્ષ (૩) ચાર માસ (૪) નવ માસ

(૨૩) પંચતંત્રમાં જોવા મળતા 'મહિલારોપ્ય' નગરના ઉલ્લેખને આધારે વિદ્વાનો પંચતંત્રને ક્યાંની રચના માને છે ?

જ. (૧) ઉત્તર ભારતની (૨) ઇરાન પ્રદેશની

(૩) **દક્ષિણ ભારતની** (૪) કાશ્મીર પ્રદેશની

(૨૪) પંચતંત્રનો સૌ પ્રથમ અંગ્રેજી અંગ્રેજી અનુવાદ કઈ ભાષા દ્વારા અને કોણે કર્યો ?

જ. **ઈટાલીયન ભાષામાંથી - સર થોમસ નોર્થે કર્યો.**

(૨૫) અકબરના મિત્ર અને 'આઈન ઈ અકબરી'ના રચયિતા અબુલ ફઝલે પંચતંત્રનું કઈ ભાષામાં અને કયા નામે રૂપાંતર કર્યું હતું ?

જ. **અરબી ભાષામાં અને 'ઇયાર ઈ દાનીશ' (તેનો અર્થ 'બુદ્ધિનો કાંટો' થાય છે.)**

(૨૬) જૈનધર્મમાં પંચતંત્રને કયા નામથી ઓળખવામાં આવે છે ?

જ. **પંચાખ્યાન**

(૨૭) 'काकोलूकीय' શબ્દમાં કયો સમાસ રહેલો છે ?
જ. (૧) **द्वन्द्व સમાસ** (૨) કર્મધારય (૩) બહુવ્રીહિ (૪) તત્પુરુષ સમાસ
(૨૮) 'काकोलूकीय' શબ્દની સાચો સમાસ-વિગ્રહ ગયો ?
જ. (૧) काकः एव उलूकः (૨) **काकः च उलूकः च**
(૩) काकश्च उलूकाः (૪) काकस्य तथा उलूकस्य
(૨૯) 'काकोलूकीय' શબ્દની સાચો સમાસ-વિગ્રહ ગયો ?
જ. (૧) **બે** (૨) ચાર (૩) એક (૪) પાંચ
(૩૦) પંચતંત્રની પ્રાચીન પાઠપરંપરાઓની મૂલતઃ અભ્યાસ કરીને વિશેષ વાચન સામગ્રીવાળું 'પંચતંત્ર' જનસમાજને અર્પણ કરનારા વિદ્વાનનું નામ શું ?
જ. (૧) **ભોગીલાલ સાંડેસરા** (૨) કે. કા. શાસ્ત્રીજી (૩) ર. છો. પરીખ (૪) આનંદશંકર ધ્રુવ
(૩૧) મુદ્રણકળા (પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ) ના પ્રારંભ પછી ગુજરાતી ભાષામાં 'પંચતંત્ર'ના પ્રથમ તંત્રનો પદ્યાત્મક અનુવાદ ક્યારે અને કોણે કર્યો હતો ?
જ. (૧) ૧૯૫૫, પ્રાણજીવન હરિહરે (૨) **૧૯૫૨, છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ**
(૩) ૧૯૩૯, વાલજી ગોવિન્દજી દેસાઈ (૪) ૧૯૪૮, ભોગીલાલ સાંડેસરા
(૩૨) પ્રાણીકથાના ઉદ્ભવના મૂળ તરીકે કયા વેદના કયા સૂક્તને વિદ્વાનો આધાર તરીકે સ્વીકારે છે ?
જ. **ઋગ્વેદનું મંડૂક સૂક્ત**
(૩૩) કયું ઉપનિષદ્ તેમાં રહેલા વૃષભ, શ્વાન, હંસ અને મદ્ગુ જેવાં પ્રાણીઓને લીધે પ્રાણીકથાના ઉદ્ભવનો સ્રોત મનાય છે ?
જ. (૧) બૃહદારણ્યક (૨) **છાન્દોગ્ય** (૩) તૈતિરીય (૪) મુંડક
(૩૪) મોટાભાગના ભારતીય અને વિદેશી વિદ્વાનો કયા દેશને પ્રાણીકથાના ઉદ્ભવ સ્થાન તરીકે પ્રાધાન્ય આપે છે ?
જ. (૧) ઈજિપ્ત (૨) ગ્રીસ (૩) **ભારત** (૪) ઈરાન
(૩૫) પતંજલિના મહાભાષ્યમાં જોવા મળતા કયા બે ન્યાય આપણને તે સમયમાં પણ પ્રાણીકથાઓ પ્રચલિત હશે એમ દર્શાવે છે ?
જ. (૧) शाखाचन्द्रः, सूचीकटाहन्यायः (૨) बीजाङ्कुरन्याय, वह्निधूमन्यायः
(૩) काकाक्षिगोलः, धुणाक्षरन्यायः (૪) **अजाकृपाणीयन्यायः, काकतालीयन्यायः**
(૩૬) યુનિવર્સિટી કક્ષાએ હાલમાં 'પંચતંત્ર'ની કઈ આવૃત્તિ પ્રમાણભૂત મનાય છે ?
જ. (૧) **નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ** (૨) બોમ્બે સંસ્કૃત સિરીઝ આવૃત્તિ
(૩) ગુજરાત વિદ્યાસભાની આવૃત્તિ (૪) ચોખમ્બા વારાણસીની આવૃત્તિ

(૧) મિત્રભેદ :

પિંગલક સિંહ અને સંજીવક બળદની મુખ્ય કથા છે. દમનક અને કરટક નામના શિયાળે સિંહના સેવકો હતા. આમાનો દમનક શિયાળ એકવાર વનના રાજા સિંહનો સંજીવક બળદ સાથે પરિચય કરાવે છે.

તેમનો સામાન્ય પરિચય પછીથી ગાઢ મિત્રતામાં પરિણમે છે. ત્યારે દમનકને સંજીવક બળદની ઈર્ષ્યા આવે છે. આ વખતે કરટકે ના પાડવા છતાં તેણે સિંહને સંજીવક વિરુદ્ધ ચઢવણીઓ કરી. છતાં શરૂઆતમાં તેઓ સ્નેહ ટકી રહ્યો. છેવટે શિયાળની કૂટનીતિનો વિજય થયો અને સિંહે લડાઈમાં સંજીવકને મારી નાંખ્યો. શિયાળોને તેમનાં પ્રધાનપદ પાછાં મળ્યાં. પ્રપંચી અને કૂટનીતિવાળા વ્યક્તિઓ કાચા કાનના રાજાને (અથવા જગતના કોઈપણ વ્યક્તિને) ચઢવણી કરીને અંદરો અંદર લડાઈ - ઝગડા કરાવે છે. આમ પ્રપંચ અને કપટથી ગાઢમિત્રોમાં પણ ભેદ પાડી શકાય છે એ આ તન્ત્રનું મુખ્ય કથયિતવ્ય છે. એમાં બીજી ૨૨ પેટા કથાઓ છે. જેમ કે —

(૧) કીલોત્પાટિવાનર કથા
(૨) શિયાળ અને દુન્દુભિ કથા
(૩) દન્તિલ-ગોરંભ કથા
(૪) અષાઢભૂતિ-શિયાળ અને દૂતી કથા
(૫) વણકર-સુથાર-રાજીન્યાકથા
(૬) કાગડાનું જોડું અને કાળા સાપની કથા
(૭) બગલા-કરચલાની કથા
(૮) સિંહ-સસલાની કથા
(૯) જૂ અને માંકણની કથા
(૧૦) ચંડરવ શિયાળની કથા
(૧૧) ઊંટ અને કાગડાની કથા
(૧૨) ટિટોડા અને સમુદ્ર કથા
(૧૩) બે હંસ અને કાચબાની કથા
(૧૪) અનાગતવિધાતા - પ્રત્યુત્પન્નમતિ અને યદ્ભવિષ્ય કથા
(૧૫) ચકલીના મિત્રો અને હાથીની કથા
(૧૬) સિંહ - શિયાળ કથા
(૧૭) સૂચીમુખવાનર કથા
(૧૮) વાનર અને ચટકદંપતી કથા
(૧૯) ધર્મબુદ્ધિ - પાપબુદ્ધિની કથા
(૨૦) મૂર્ખ બગલો અને નકુલ કથા
(૨૧) લોખંડની તુલા અને વણિકપુત્ર કથા
(૨૨) નૃપસેવકવાનર કથા

: પ્રથમતંત્ર મિત્રભેદના પ્રશ્ન :

(૩૭) પંચતન્ત્રના પ્રથમ તન્ત્રનું નામ શું છે ?
જ. (૧) **મિત્રભેદ** (૨) મિત્રપ્રાપ્તિ (૩) લબ્ધપ્રણાશ

(૩૮) 'મિત્રભેદ' શબ્દનો અર્થ શો છે ?
જ. (૧) મિત્રતા કરવી (૨) **મિત્રતા-તોડાવવી** (૩) મિત્રતાનું મહત્ત્વ.

(૩૯) 'મિત્રભેદ' નામના તન્ત્રમાં કુલ કેટલી વાર્તાઓ છે ?
જ. (૧) **૨૨** (૨) ૬ (૩) ૧૬

(૪૦) મિત્રભેદ નામના તન્ત્રમાં વાર્તાઓની વચ્ચે-વચ્ચે કુલ કેટલા નીતિબોધ કરતા શ્લોકો છે ?
જ. (૧) ૧૯૯ (૨) **૪૬૧** (૩) ૨૫૫

(૪૧) મિત્રભેદ તન્ત્રની મુખ્ય કથા કઈ છે ?
જ. (૧) કાગડો-હરણ-કાચબાની કથા (૨) **સિંહ-બળદ-શિયાળ કથા** (૩) મગર-વાનર કથા

(૪૨) 'મિત્રભેદ' તન્ત્રની સૌપ્રથમ પેટા કથા કઈ છે ?
જ. (૧) દન્તિલ-ગોરંભ કથા (૨) સિંહ-શશક કથા (૩) **ખીલો ખેંચનાર વાનર કથા**

(૪૩) પંચતન્ત્રકાર વિષ્ણુશર્માને મને આ નીતિશાસ્ત્ર - ભણનારને કોણ પરાસ્ત કરી શકતું નથી ?

જ. (૧) વિષ્ણુ (૨) **ઈન્દ્ર** (૩) બ્રહ્મા

(૪૪) મિત્રભેદની મુખ્ય વાર્તામાં બળદ અને સિંહનું નામ શું છે ?

જ. (૧) કરટક-દમનક (૨) **સંજીવક-પિંગલક** (૩) મેઘવર્ણ-અરિમર્દન

(૪૫) મહિલારોપ્ય નગરમાં રહેતા વણિકનું નામ શું હતું ?

જ. (૧) અમરદેવ (૨) **વર્ધમાન** (૩) ધર્મદેવ

(૪૬) વ્યાપાર માટે નીકળેલા વર્ધમાન વણિકના બે બળદોનાં નામ શું હતાં ?

જ. (૧) પિંગલક-સંજીવક (૨) સંજીવક-નિર્જીવક (૩) **સંજીવક-નંદક**

(૪૭) પંચતંત્રકારના મતે અર્થોપાર્જન માટે થતો વેપાર-વાણિજ્ય કેટલા પ્રકારનો હોય છે ?

જ. (૧) **સાત** (૨) આઠ (૩) છ

(૪૮) પંચતંત્રકારના મતે અર્થોપાર્જન માટે કરવામાં આવતા વેપાર-વાણિજ્યના સાત પ્રકારો કયા છે ?

જ. **(૧)ગાન્ધિક વ્યવહાર : સુગન્ધિત પદાર્થો વેચવા**

(૨) નિક્ષેપપ્રવેશઃ - આભૂષણાદિ ગીરવે રાખી વ્યાજનો ધંધો કરવો.

(૩) ગૌષ્ઠિકકર્મ - ગાય સંબંધી વેપાર કે સામાજિક વેપાર કરવો.

(૪) પરિચિતગ્રાહક-આગમઃ - પરિચિત ગ્રાહકોને પોતાના તરફ ખેંચવી. (આજે ટી.વી. જાહેરાતોથી થતો વ્યાપાર આ પ્રકારનો છે.

(૫) મિથ્યાક્રયકથનઃ - ખોટું મૂલ્ય બોલીને કરાતો વ્યાપાર. (આજે પાંચ રૂ. ની વસ્તુ પચીસમાં વેચાય છે તે આ મુજબ છે.)

(૬) કૂટતુલામાન - ખોટા તોલમાપથી કરાતો વ્યાપાર. (આજે આવો વ્યાપાર પણ શાકભાજીની બજારો વગેરેમાં ચાલે છે.)

(૭) દેશાન્તર ભંડાયન - બીજા દેશનાં વાસણાદિ લાવી વેચવાનો વેપાર.

(૪૯) વર્ધમાન વણિક વેપાર માટે જતો હતો ત્યારે તેના કયા બળદનો પગ તૂટી ગયો ?

જ. (૧) નંદક (૨) **સંજીવક** (૩) ધર્મક

(૫૦) પગ તૂટી ગયેલા સંજીવક બળદનું વર્ધમાન વણિકે શું કર્યુ ?

જ. (૧) **જંગલમાં છોડી દીધો** (૨) સાથે લીધો (૩) કોઈને આપી દીધો.

(૫૧) પિંગલક સિંહના બે મંત્રીઓ કોણ હતા ?

જ. (૧) નંદક-ધર્મક (૨) સંજીવક-નંદક (૩) **કરટક-દમનક**

(૫૨) કિલોત્પાટી વાનર કથામાંથી શો બોધ મળે છે ?

જ. (૧) **વ્યર્થ કાર્યો ન કરવાં** (૨) વ્યર્થ ઉપદેશ ન કરવો (૩) મૂર્ખાને બોધ ન આપવો.

(૫૩) સંજીવકથી ડરી ગયેલા સિંહને દમનક શિયાળ કોનાથી - શું શું ભેદાઈ જવાની વાત કરે છે ?

જ. **પાણીથી સેતુ, ગુપ્ત ન રાખતાં મંત્રણા, ચાડીથી સ્નેહ અને વાણીથી કાયર ભેદાઈ જવાની વાત કરે છે.**

(૫૪) ગોમાયુદુન્દુભિકથામાં ગોમાયુ કોનું નામ હતું ?

જ. (૧) **શિયાળ** (૨) વરૂ (૩) રીંછ

(૫૫) ગોમાયુ એકવાર શા કારણે ડરી ગયું ?

જ. (૧) સિંહના અવાજથી (૨) વરસાદથી (૩) **નગારાના અવાજથી**

(૫૬) ગોમાયુ-દુન્દુભિકથાથી શો બોધ મળે છે ?

જ. (૧) **કેવળ ઉપદેશન આપવા** (૨) કેવળ શબ્દમાત્રથી ડરવું (૩) કેવળ બાહ્ય જ્ઞાન ન લેવું

(૫૭) દમનક શિયાળે સિંહની સામે સંજીવકને કોનું વાહન કહ્યો ?

જ. (૧) **ભગવાન શિવ** (૨) માતા ગૌરી (૩) પરાક્રમી ઈન્દ્ર

(૫૮) દમનક શિયાળે પિંગલક સિંહને કોના વાહન તરીકે રજૂ કર્યો ?

જ. (૧) ભગવાન શિવ (૨) **દેવી ચંડિકા** (૩) ભગવાન વિષ્ણુ

(૫૯) પિંગલક સિંહ સાથેની વાતથી ખુશ થયેલો દમનક કઈ ચાર-બાબતોને અમૃત સમાન ગણાવે છે ?

જ. **શિયાળામાં અગ્નિ અમૃત સમાન છે. પ્રિયજનનું દર્શન અમૃત સમાન છે. રાજાએ આપેલુ સમ્માન અને દૂધનું ભોજન અમૃત સમાન છે.**

(૬૦) દંતિલ-ગોરંભની કથામાં દંતિલ કોણ હતો ?

જ. (૧) **નગરનો મુખી** (૨) નગરનો રાજા (૩) રાજાનો સેવક

(૬૧) દંતિલ-ગોરંભની કથામાં ગોરંભ કોણ હતો ?

જ. (૧) **રાજાનો સફાઈ કર્મી** (૨) રાજાનો સૈનિક (૩) રાજાનો સચિવ

(૬૨) દંતિલે પોતાની કન્યાના વિવાહ સમયે કોની ઉપેક્ષા કરી ?

જ. (૧) રાજાની (૨) સચિવની (૩) **ગોરંભની**

(૬૩) દંતિલ-ગોરંભ કથાનો બોધ શો છે ?

જ. **રાજાની સાથે રહેલા ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ મનુષ્યોનું ગર્વને લીધે જ સમ્માન કરતો નથી તે, રાજાનો માનીતો હોય તો પણ અધિકારથી ભ્રષ્ટ થાય છે.**

(૬૪) પંચતંત્રકાર ખલપુરુષની ચેષ્ટાને કોના સમાન ગણાવે છે ?

જ. (૧) **ત્રાજવાની દાંડી** (૨) જબકતો દીવો (૩) સાપની જિહ્વા

(૬૫) મિત્રતા થયા પછી સંજીવકે પિંગલકને કેવો બનાવી દીધો ?

જ. (૧) **શાન્ત** (૨) ઉગ્ર (૩) હિંસક

(૬૬) સંજીવક સાથે મિત્રતાને કારણે પિંગલક સિંહમાં કયો ધર્મ વધ્યો ?

જ. (૧) અરણ્યધર્મ (૨) **ગ્રામ્યધર્મ** (૩) પશુધર્મ

(૬૭) પરિવ્રાજક અને ધુતારાની કથામાં પરિવ્રાજકનું નામ શું હતું ?

જ. (૧) **દેવશર્મા** (૨) મિત્રશર્મા (૩) ધર્મદેવ

(૬૮) દેવશર્મા પરિવ્રાજક પાસે ધનની લાલચે કોણ ગયું ?

જ. (૧) **આષાઢભૂતિ ધુતારો** (૨) માઘભૂતિ રાક્ષસ (૩) કર્ણભૂતિ યક્ષ

(૬૯) લોભી દેવશર્માનું કંથામાં સંતાડેલું ધન કોણ ચોરી ગયું ?

જ. (૧) ધર્મભૂતિ (૨) કર્ણભૂતિ (૩) **અષાઢભૂતિ**

(૭૦) પંચતંત્રકારના મતે અતિથિ-સત્કાર કરવાથી કયા કયા દેવ પ્રસન્ન થાય છે ?

જ. **અતિથિનું સ્વાગત કરવાથી અગ્નિ, આસન આપવાથી ઈન્દ્ર, પગ ધોવાથી ગોવિન્દ અને અર્ધ્ય આપવાથી શંકર પ્રસન્ન થાય છે.**

(૭૧) વારુણી એટલે કોણ ?

જ. (૧) સેવક (૨) **દારૂડિયો** (૩) ધનિક

(૭૨) આષાઢભૂતિ કોના ઘરે રોકાયો ?

જ. (૧) સુથાર (૨) વાણંદ (૩) **વણકર**

(૭૩) આષાઢભૂતિની વાર્તામાં કોની પત્ની વ્યભિચારણી હતી ?

જ. (૧) **વણકર** (૨) વાણંદ (૩) સાધુ

(૭૪) ક્ષુરભાંડ એટલે શું ?

જ. (૧) સુથારનાં ઓજાર (૨) **વાણંદની કોથળી** (૩) પંડિતની પોથી

(૭૫) આષાઢભુતિની વાર્તાને આધારે પંચતંત્રકારના મતે મોટો અપરાધ કરવા છતાં કોણ અવધ્ય છે ?

જ. **બ્રાહ્મણ, બાળક, સ્ત્રી, તપસ્વી અને રોગી.**

(૭૬) આષાઢભુતિએ બે ઘેટાંઓના યુદ્ધથી કોને મરાતો જોયો હતો ?

જ. (૧) સાપ (૨) ડુક્કર (૩) **શિયાળ**

(૭૭) વિષ્ણુનુ રૂપ લીધેલા વણકરે કોની સાથે છલથી પ્રેમ કર્યો ?

જ. (૧) **રાજકન્યા** (૨) બ્રાહ્મણકન્યા (૩) મંત્રીપુત્રી

(૭૮) વણકરને વિષ્ણુના રૂપ માટે કાષ્ઠનો ગરુડ કોણે બનાવી આપ્યો હતો ?

જ. (૧) **તેના સુથાર મિત્રે** (૨) તેના વૈદ્ય મિત્રે (૩) તેના તાંત્રિક મિત્રે

(૭૯) વિષ્ણુ બનેલા વણકરોને આધારે પંચતંત્રકાર કયો બોધ આપે છે ?

જ. **સારી રીતે યોજેલો દંભનો પાર બ્રહ્મા પણ પામી શકતા નથી.**

(૮૦) વિષ્ણુ બનેલા વણકરની વાર્તા મુજબ પંચતંત્રકાર કોના કોના માટે કરેલો પ્રાણત્યાગ અક્ષયલોક આપનાર હોય છે ?

જ. **ગાય માટે, બ્રાહ્મણ માટે સ્વામી માટે, સ્ત્રી માટે અને પોતાના સ્થાન માટે.**

(૮૧) કાગડાનું જોડું અને કાળો નાગ એ વાર્તાથી શો બોધ મળે છે ?

જ. **યુક્તિથી જે કામ સિદ્ધ થાય છે તે પરાક્રમથી કરી શકાતું નથી.**

(૮૨) 'અતિલોભ એ વિનાશનું મૂળ છે.' એ બોધ માટે પંચતંત્રકાર કઈ વાર્તા કરે છે ?

જ. (૧) **બગલા-કરચલાની** (૨) કાગડા-કાળાસાપની (૩) સિંહ-સસલાની

(૮૩) બગલા અને કરચલાની વાર્તા દ્વારા પંચતંત્રકાર અનાવૃષ્ટિનું કયું કારણ આપે છે ?

જ. **શનૈશ્ચર આકાશમાં રોહિણી નક્ષત્રના ગાડાને ભેદે તો બાર વર્ષ વરસાદ થતો નથી.**

(૮૪) यस्य बुद्धिः बलं तस्य, बुद्धिहीनं बलं कुतः ? ને આધારે પંચતંત્રકાર કઈ વાર્તા કહે છે ?
જ. (૧) सिंह-शशककथा (૨) बक-करटककथा (૩) यूका-मत्कूणकथा
(૮૫) નાનકડા સસલાએ કેવી રીતે સિંહને કૂવામાં પાડ્યો હતો ?
જ. (૧) મિત્ર દ્વારા (૨) જ્ઞાનથી (૩) **બુદ્ધિપ્રભાવથી**
(૮૬) જૂ અને માંકડની કથા દ્વારા પંચતંત્રકાર શો બોધ આપે છે ?
જ. જેનું શીલ જાણવામાં આવ્યું ન હોય એવા કોઈને આશ્રય આપવો નહીં.
(૮૭) જૂ અને માંકણની કથામાં જૂનું નામ શું હતું ?
જ. (૧) **મન્દવિસર્પિણી** (૨) શાન્તસર્પિણી (૩) શીઘ્રસર્પિણી
(૮૮) જૂ અને માંકણની કથામાં માંકણનું નામ શું હતું ?
જ. (૧) મંદમુખ (૨) **અગ્નિમુખ** (૩) તીક્ષ્ણમુખ
(૮૯) ગળીથી અનાયાસે રંગાયેલા શિયાળે પોતે કોની આજ્ઞાથી વનનો રાજા બન્યો છે એમ બધાં પ્રાણીઓને કહ્યું ?
જ. (૧) વિષ્ણુની આજ્ઞા (૨) **બ્રહ્માની આજ્ઞા** (૩) ઇન્દ્રની આજ્ઞા
(૯૦) ગળીથી રંગાયેલા ચંડરવ શિયાળે પોતાનું કયું નામ ધારણ કર્યું ?
જ. (૧) કકુદ્‌દ્રુમ (૨) ચંદ્રદ્રુમ (૩) મેઘનાદ
(૯૧) ગળીથી રંગાયેલા શિયાળે - કકુદ્‌દ્રુમ રાજા ની કોને કયા પદે નિયુક્ત કર્યાં ?
જ. **સિંહને અમાત્યપદે, વાઘને શય્યાપાલ, દીપડાને તાંબુલવાહક અને વરુને દ્વારપાલ.**
(૯૨) મિત્રભેદતંત્રમાં કકુદ્‌દ્રુમ ખરેખર કોણ હતો ? તેનો નાશ શા માટે થયો
જ. **કકુદ્‌દ્રુમ ખરેખર ગળીથી રંગાયેલો શિયાળ હતો. તેણે પોતાના અંતરંગ પ્રાણીઓને બહાર કાઢ્યા અને પારકાંને પોતાના ગણ્યાં, તેથી તેનો નાશ થયો.**
(૯૩) સિંહના લુચ્ચા સેવકો અને ભોળા ઊંટની કથા ઉપરથી શો બોધ મળે છે ?
જ. **કપટ ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા સિંહના શિયાળ, દીપડો અને કાગડા જેવા સેવકોથી નિર્દોષ ઊંટ માર્યો ગયો હતો. માટે કપટી અનુચરો અને એવા રાજાનો વધારે વિશ્વાસ કરવો નહીં, એવો બોધ મળે છે.**
(૯૪) ટીટોડી અને સમુદ્રની કથાથી શો બોધ મળે છે ?
જ. શત્રુનું બળ જાણ્યા વિના વેર બાંધે છે તે ટીટોડીથી જેમ સમુદ્ર હારી ગયો તેમ હારી જાય છે.
(૯૫) બે હંસ અને કાચબાની કથા પરથી શો બોધ મળે છે ?
જ. **લોકમાં હિતેચ્છુ મિત્રોનું વચન જે જન સાંભળતો નથી, તે દુર્બુદ્ધિ લાકડી પરથી પડેલા કાચબાની જેમ નાશ પામે છે.**
(૯૬) બે હંસ અને કાચબાની વાર્તામાં હંસોનાં નામ અને કાચબાનું નામ શું હતું ?
જ. **બે હંસના નામ સંકટ અને વિકટ હતાં જ્યારે કાચબાનું નામ કંબુગ્રીવ હતું.**

(૯૭) આનાગત વિધાતા, પ્રત્યુત્પન્નમતિ અને યદ્‌ભવિષ્ય કોણ હતા ?

જ. (૧) બ્રાહ્મણો (૨) **માછલાઓ** (૩) પક્ષીઓ

(૯૮) અનાગતવિધાતા શબ્દનો અર્થ શો થાય છે ?

જ. **સંકટ આવ્યા પહેલાં જ તેનો ઉપાય કરનાર.**

(૯૯) પ્રત્યુત્પન્નમતિ શબ્દનો અર્થ શો છે ?

જ. **સંકટ આવે ત્યારે સમયસૂચકતાથી ઉપાય કરનાર.**

(૧૦૦) યદ્‌ભવિષ્ય શબ્દનો અર્થ જણાવો ?

જ. **દૈવ ઉપર આધાર રાખીને જેમ થાય તેમ કરનાર.**

(૧૦૧) અનાગતવિધાતા, પ્રત્યુત્પન્નમતિ અને યદ્‌ભવિષ્ય આ ત્રણ માછલાઓમાંથી કોણ બચી ગયું અને કોણ મરી ગયું ?

જ. **અનાગતવિધાતા અને પ્રત્યુત્પન્નમતિ બચી ગયા, જ્યારે નસીબને આધારે જીવતો યદ્‌ભવિષ્ય માર્યો ગયો.**

(૧૦૨) અનાગતવિધાતા વગેરે માછલાઓની કથામાંથી શો બોધ લેવાનો છે ?

જ. **અનાગતવિધાતા અને પ્રત્યુત્પન્નમતિ સુખ ભોગવે છે. જ્યારે યદ્‌ભવિષ્ય નાશ પામે છે. માટે યદ્‌ભવિષ્ય ન બનવું.**

(૧૦૩) પંચતંત્રકાર ટીટોડીના માધ્યમે કહે છે તે મુજબ, અસમર્થ પુરુષોનો કોપ કેવો હોય છે ?

જ. **પોતાની જાતને બાળનારો જ હોય છે.**

(૧૦૪) પંચતંત્રકાર ટીટોડાના માધ્યમે કહે છે તે મુજબ, અસમર્થ પુરુષોનો કોપ કેવો હોય છે ?

જ. **પોતાની જાતને બાળનારો જ હોય છે.**

(૧૦૫) પંચતંત્રકાર ટીટોડાના માધ્યમથી કહે છે કે ઉત્સાહ એ કોનું મૂળ છે ?

જ. (૧) **લક્ષ્મી** (૨) બળ (૩) વિદ્યા

(૧૦૬) કયા ચાર મિત્રોએ ભેગા મળીને મહાકાય હાથીને મારી નાંખ્યો હતો ?

જ. **ચકલી, લક્કડખોદ, માખી અને દેડકો.**

(૧૦૭) ચકલીના મિત્રો અને હાથીની વાર્તામાં માખી અને દેડકાનાં નામ શું હતાં ?

જ. **માખીનું નામ વીણારવ અને દેડકાનું નામ મેઘનાદ હતું.**

(૧૦૮) ચકલીના મિત્રો અને હાથીની વાર્તામાંથી શો બોધ મળે છે ?

જ. **ઘણી નિર્બળ વસ્તુઓનો સમૂહ પણ દુર્જય બની જાય છે.**

(૧૦૯) ચકલીનાં મિત્રો અને હાથીની વાર્તામાં લક્કડખોદના માધ્યમથી પંચતંત્રકાર કહે છે તે મુજબ જે સંકટમાં સાથે રહે તે ....છે. જે ભક્તિમાન હોય તે...........છે. જે કાર્ય કરી જાણે તે...........છે અને જેની પાસેથી શાન્તિ મળે છે...........છે ? (ભાર્યા, મિત્ર, પુત્ર કે સેવક)

જ. **ક્રમશઃ મિત્ર, પુત્ર, સેવક અને ભાર્યા.**

(૧૧૦) ટીટોડી અને ટીટોડાએ કોની મદદથી સમુદ્ર પાસેથી પોતાનાં ઈંડા પાછાં મેળવ્યાં ?

જ. **પોતાના રાજા ગરુડના માધ્યમથી વિષ્ણુની મદદથી ઈંડા પાછાં મેળવ્યાં.**

(૧૧૧) સૂચીમુખ પક્ષી અને વાનરની કથામાંથી શો બોધ મળે છે ?

જ. **જે ઉપદેશને લાયક ન હોય તેને ઉપદેશ આપવો નહીં.**

(૧૧૨) સુઘરીના માળાને કોણે તોડી નાંખ્યો હતો ?

જ. (૧) સૈનિકે (૨) **વાનરે** (૩) શિયાળે

(૧૧૩) સુઘરી અને વાનરની કથામાંથી શો બોધ મળે છે ?

જ. **ગમે તેવા મનુષ્યને ઉપદેશ આપવો નહીં નહિંતો મૂર્ખ વાનરે જેમ સુઘરીને ઘર વિનાની બનાવી હતી તેવું થાય.**

(૧૧૪) ધર્મબુદ્ધિ અને પાપબુદ્ધિ બંને કોણ હતા ?

જ. (૧) ભાઈઓ (૨) **મિત્રો** (૩) શત્રુઓ

(૧૧૫) પંચતંત્રકારના સમયમાં દિવ્યદેવાનો ન્યાય એટલે કેવો ન્યાય ?

જ. **અગ્નિદિવ્ય-જલદિવ્ય વગેરેથી મનુષ્ય અપરાધી છે કે નહીં તેની પરીક્ષા કરવાનો ન્યાય એટલે દિવ્યદેવાનો ન્યાય. જો અગ્નિદિવ્યમાં મનુષ્ય લોખંડનો સળિયો પકડતો, જો દોષી હોય તો દાઝે, ના હોય તો ના દાઝે.**

(૧૧૬) ધર્મબુદ્ધિ અને પાપબુદ્ધિમાંથી કોણે ધન છૂપાવી દીધું હતું ?

જ. **પાપબુદ્ધિએ.**

(૧૧૭) ધર્મબુદ્દિ અને પાપબુદ્ધિની ધનની ચોરીની બાબતમાં છેવટે કોનો વિજય થયો ?

જ. **ધર્મબુદ્ધિનો.**

(૧૧૮) પાપબુદ્ધિએ વ્યર્થ પાંડિત્યથી કોનો નાશ કર્યો ? કેવી રીતે ?

જ. **પોતાના પિતાનો. તેણે પિતાને શમીવૃક્ષમાં છૂપાવીને અસત્ય બોલવા કહ્યું અને છેવટે ધર્મબુદ્ધિએ શમીવૃક્ષમાં આગ મૂકતા તે બળી ગયો.**

(૧૧૯) બગલા અને નોળિયાની કથા ઉપરથી શો બોધ મળે છે ?

જ. **બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે ઉપાયનો વિચાર કરવા સાથે અપાય (વિઘ્ન)નો વિચાર પણ કરવો જોઈએ.**

(૧૨૦) બગલાની કઈ ભૂલથી નોળિયાએ તેમનાં બચ્ચાંનો નાશ કર્યો ?

જ. **બગલાએ નોળિયાના દરથી વૃક્ષની નીચે આવેલા સાપના દર સુધી એક-એક માછલું વેરી નાંખ્યું. નોળિયાએ તેના દ્વારા સાપ સુધી પહોંચી સાપને મારી નાંખ્યો. પરંતુ પછીથી વૃક્ષઉપર ચડી બગલાનાં બચ્ચાં પણ ખાઈ ગયો.**

(૧૨૧) 'ઊંદર લોઢું ખાઈ ગયા' - વાર્તા શું છે ?

જ. **જીર્ણધન વાણિયાની લોઢાની તુલા એક બીજા વાણિયાએ પચાવી પાડી અને માગી ત્યારે કહ્યું કે ઉંદર ખાઈ ગયા. જીર્ણધને તેના દીકરાને સંતાડી દીધો અને કહ્યું કે એને બાજ ઉપાડી ગયો. આ રીતે જેવા સાતે તેવા થઈ, બદલો લીધો.**

(૧૨૨) રાજા અને વાનરની વાર્તામાંથી શો બોધ મળે છે ? કેવી રીતે ?

જ. **લાંબું આયુષ્ય ઇચ્છતા મનુષ્યે મૂર્ખ અનુચર ન રાખવો. જેમ વાનર રાજાનો અનુચર હતો. પરંતુ એકદિવસ સૂતેલા રાજા ઉપર માખી બેઠી. જેને મારવા વાનરે તલવાર મારી માંખી ઊડી ગઈ અને રાજા માર્યો ગયો.**

(૧૨૩) બ્રાહ્મણો અને ચોરની વાર્તામાં બ્રાહ્મણ કયા કારણે ચોર બન્યો હતો ?

જ. **પૂર્વજન્મના યોગથી ચોર બન્યો હતો.**

(૧૨૪) બ્રાહ્મણ અને ચોરની વાર્તામાં બ્રાહ્મણોએ કયાં રત્નો સંતાડ્યાં હતાં ?

જ. **પોતાની જાંઘની અંદર.**

(૧૨૫) બ્રાહ્મણોને જાંઘમાં રત્નો સંતાડીને જતા ચાર બ્રાહ્મણોને કોના કહેવાથી કોણે રસ્તામાં રોક્યા ?

જ. **ચાર બ્રાહ્મણોને કાગડાના વચનથી ભીલોએ રસ્તામાં રોક્યા.**

(૧૨૬) પેલા ચોર-બ્રાહ્મણો કેવી રીતે ચાર-બ્રાહ્મણોને બચાવ્યા ?

જ. **ચોર બ્રાહ્મણ પૂર્વજન્મમાં વિદ્વાન હતો. તે કર્મોથી તેણે પોતાની જાતને રત્ન વિનાની બતાવીને આત્મબલિદાનથી ચાર બ્રાહ્મણોને બચાવ્યા.**

= o =

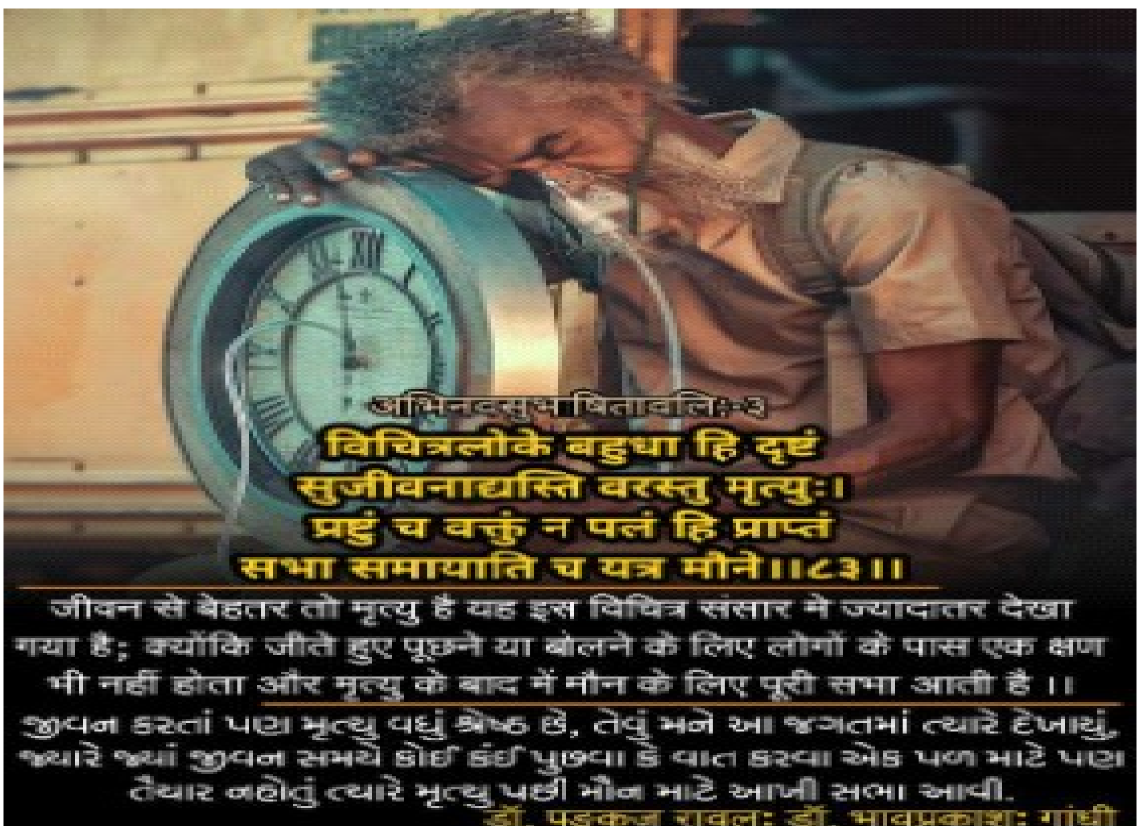

अमरचन्द्रसूरि रचित 'बालभारतम्' में निरूपित उत्तम पारिवारिक भावना

– हिमांशु प्रवीणचन्द्र शाह, थरा

भारतीय संस्कृति में समस्त पृथ्वी को एक परिवार के रूप में अपने आर्ष ग्रन्थों में बताते हुए महर्षिओं ने कहा है – 'वसुधैव कुटुम्बकम्' । इसी कारणवशात् मनुष्य में सच्चरित्र, उत्तम विचार, संघ भावना, बड़ो का मान-सन्मान, माता-पिता एवं गुरु प्रति आदरभाव इत्यादि गुण विकसित हुए हैं ।

'महाभारत' कालीन आदर्श व श्रेष्ठ पारिवारिक भावना का वर्णन कविने अपने 'बालभारतम्' में किया है । माता कुन्ती, युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव तथा द्रौपदी जैसे सुहावने चरित्रों में एक-दूसरे के प्रति प्रेम एवं सन्मान निहित है । पाँचों पाण्डवों का खेलने में आपस में मेल को उल्लिखित करते कविने लिखा है –

''ते ततः शतशृङ्गाद्रितापसास्त्वापदाद्म्पदम् ।
त्रयोदशेऽह्नि भीष्माग्रे निन्युः कुन्तीं सुतान्विताम् ॥''[१]

अर्थात्, ''पश्चात् शतश्रृंग पर्वत पर तेरहवें दिन तपस्वी भीष्म का अनुसरण करते विपदाग्रस्त कुन्ती अपने सभी पुत्रों को लेकर वहाँ गई ।'' स्वच्छन्द विहार में माद्री के साथ कामलीला से पाण्डुराजा को शापित होते कविने लिखा है –

''अथैकदा मदाविष्टो वसन्ते पाण्डुपार्थिवः ।
उपांशु कामयन्माद्रीं प्राप शापफलं मुनेः ॥''[२]

''वसन्तऋतु में एक दिन मदयुक्त राजा पाण्डु कामक्रीडा हेतु माद्री के पास जाते ही ऋषि से उन्हें शाप मिला ।'' ऐसा होते ही अपने पुत्रों नकुल और सहदेव के लालन-पालन की जिम्मेदारी कुन्ती को देती हुई कहती है –

''प्रियमन्वेम्यहं त्वं तु पञ्चैतान्पालयात्मजान् ।
इत्युक्तिकलितांकुन्तीं ततो माद्रीत्यभाषत ॥''[३]

अर्थात् ''ललिता कुन्ती से माद्रीने ऐसा कहा – अतः मैं प्रियतम के पीछे जा रही हूँ, तुम इन पांच पुत्रों का पालन करना ।'' आगे अपने प्रियजन को हमेशा सुखी रखनेवाली वह माद्री कुन्ती से कहने लगी –

''अतृप्त इव कामानां मन्मुखे निहितेक्षणः ।
प्रियः प्राप्तो दिवं तन्मां विना तस्य कुतः सुखम् ॥''[४]

अर्थात् ''अतृप्त कामनावाले वह मेरे स्वामी मेरे मुख को देखते-देखते स्वर्ग में चले गये, तब मेरे सिवा उन्हें सुख कहाँ से मिलेगा ।'' पतिव्रता, सन्नारी माद्री अपने पति के पथ पर जाने से पहले कुन्ती को नकुल तथा सहदेव को सौंपकर कहती है –

''प्राणेशमनुयास्यामि तदहं विरहासहा ।
पालनीयाविमौ किंतु सुतौ स्वसुतवत्त्वया ।।''[५]

अर्थात् ''असह्य विरहवाली मैं प्राणनाथ के पास जाती हूँ। तुम इन दोनों पुत्रों को अपने पुत्र सदृश पालना।'' यहाँ पर स्पष्ट होता है कि माद्री को अपने पुत्रों से ज्यादा पतिप्रेम था। इसलिए उसने पाण्डु के साथ जलती चिता में प्रवेश किया।

कुन्ती से पाण्डु और माद्री की कथा सुनकर भीष्म अत्यन्त दुःखी हुए। भारतीय संस्कृति की परम्परा के अनुसार कुटुम्ब के बुजुर्ग उन्होंने उन दोनों को अपनी हथेलिओं में पानी भरकर अंजलि प्रदान की। जिसकी झाँकी यहाँ दिखाई देती है –

''विज्ञातपाण्डुवृत्तान्तः प्रवृत्तान्तः शुचातुरः ।
भीष्मो जनैः सहाक्रन्दशब्दाद्वैतमवर्तयत् ।।''[३]

अर्थात् '' पाण्डु का वृत्तान्त जानकर प्रवृत्ति के अन्त तक शोकातुर भीष्म लोगों के साथ आक्रन्द करते करते शब्दोच्चारण करने लगे।'' भीष्म की ऐसे आघातजनक समाचार सुनकर आगे की स्थिति को वर्णित करते अमरचन्द्रसूरि ने लिखा है –

''दृग्भिरस्त्रुच्छलादादौ चक्षुष्याय जलं ददौ ।
तस्मै स्पर्शैकयोग्याय कुटुम्बस्य करैस्ततः ।।''[७]

कवि कहते हैं – ''पहले नेत्रों में से अश्रु निकलते ही आँखो को पानी से स्वच्छ की और उन दोनों (पाण्डु तथा माद्री) को स्पर्श के योग्य, कुटुम्ब के कर समान बड़े भीष्म ने जलाञ्जलि दी।''

भारतीय संस्कृति में बड़ों की आज्ञा का पालन आदि काल से प्रचलित है। 'बालभारतम्' में ऐसा वर्णन है कि बालकादि बुजुर्गों की आज्ञापालन करके उनके आशीर्वाद प्राप्त करते हैं। जैसे –

''आज्ञां गुरोर्गुणगुरोरधिगम्य वीरा
धर्माङ्गजप्रभृतयोऽथ पृथुप्रभावाः ।
तत्रास्त्रविस्तृतिकलातनुलाघवानि
भूजानिमण्डलमुदे कलयाबभूवुः ।।''[८]

महाकवि ने कहा – ''बुजुर्गों की आज्ञापालन जैसे गुण धारण करनेवाले, गुरुओं के पास जाकर दान-पुण्य आदि महान कार्यों के प्रभाव पश्चात् वहाँ शस्त्रों का विस्तार, तुच्छता और शीघ्रता जाननेवाले वीर अपनी छाती की शोभा से आनन्दित एवं विजयी व्यक्ति बने।'' यहाँ स्पष्ट होता है कि उस काल में धृतराष्ट्रादि पाण्डव, कौरवादि को शस्त्राभ्यास की आज्ञा देते ही, वे शस्त्राभ्यास करने जाते थे।

इस काव्य में मातृभक्त पाण्डवों का वारणाव्रत जाना, वहाँ से गुफा के रास्ते बाहर आकर भूखे-प्यासे ही घास पर शयन करते समय भीम की मनोदशा का कवि आलेखन करते लिखते हैं –

''बालप्रवालशयनीयविलासयोग्या-
न्बन्धून्विलोक्य जननीं च भुवि प्रसुप्ताम् ।
धिग्दुर्विधेर्विलसितानि बलं च धिङ्मे
ध्यायन्निदं हृदि रुरोद वृकोदरोऽसौ ॥''[९]

तात्पर्य है – ''जमीन पर आनन्दित छोटे घास पर शयन कर रहे अपने भाईयो एवं माँ को देखकर हृदय में उसका ध्यान लगाकर भीम रोने लगा और कहने लगा – अरे ! धिक्कार है, दुर्भाग्य से प्रकट मेरे बल पर ।'' विधि की वक्रता में बलवत्तर इन्सान भी लाचार हो जाता है, ऐसा दृष्टान्त कवि ने वर्णित किया है । यद्यपि पाण्डव परिवार में दया, ममता, शरणागति तथा वात्सल्य आदि गुणों का समन्वय दिखाई देता है ।

इस महाकाव्य में चित्रित 'बकासुर-वध' प्रसंग में पाण्डवों की परोपकारवृत्ति का दर्शन होता है । जिसका निरूपण करते कवि ने लिखा है –

''आहूय भोजनकृते बकदैत्यमन्नमश्नन्नयं स्वयमयन्त्रितशौर्यलक्ष्मीः ।
साटोपकोपममुमद्भुतसंगरेण भीमो जघान घनजालमिवोरुवातः ॥''[१०]

अर्थात् ''अनियन्त्रित शौर्यलक्ष्मी समान उसने इस अन्न का भोजन करने हेतु अभिमानी क्रोधित और गाढ जाल जैसे अहंकारी बकासुर को बुलाकर भीम ने उसे मार डाला ।'' 'बालभारतम्' में चित्रित कथानुसार – वनवास काल में पाण्डव और माता कुन्तीने एक ब्राह्मण परिवार के घर में आश्रय लिया । जहाँ एकबार बकासुर के भोजनार्थ उस ब्राह्मण कुमार की बारी थी । रात्रि में माता कुन्ती को ब्राह्मणी ने आर्त स्वर में वृत्तान्त सुनाया । माता कुन्ती के आदेश को शिरोमान्य रखकर उस ब्राह्मणपुत्र के बदले भीम ने उस राक्षस के पास जाकर बकासुर का वध किया । यहाँ पर भीम की कर्तव्यपरायणता दृष्टिगोचर होती है ।

उपसंहार :–

भारतीय संस्कृति जैसा श्रेष्ठ आदर्श दुनिया की अन्य संस्कृति में दिखाई नहीं देता ।

पादटीप्पण –:

१. बालभारतम्, आदिपर्व- १.१०२ २. वही- ४.१९४ ३. वही- ४.१९५
४. वही- ४.१९६ ५. वही- ४.१९७ ६. वही- ४.२००
७. वही- ४.२०१ ८. वही- ५.५ ९. वही- ५.५१
१०. वही- ५.५८

संदर्भ ग्रंथ सूचि :–

१. बालभारतम्-अमरचन्द्रसूरि, (संपा.) शिवदत्त शर्मा - निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई, १९६४

२. बालभारतम् का आलोचनात्मक अध्ययन डॉ. हरिगोपाल शर्मा - नाग प्रकाशक, जवाहर नगर, दिल्ली - १९८९

३. महाभारतकालीन समाज-भट्टाचार्य सुखमय, (अनु. पुष्पा जैन - लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, १९६६

સંસ્કૃત સાહિત્ય - રચનાત્મક શૈલીની દૃષ્ટિએ

ડૉ.ધર્મેન્દ્ર પટેલ, કડી, ઉ.ગુજ.

સંસ્કૃતસાહિત્ય વિષય વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ અને વિષય પ્રતિપાદનની દૃષ્ટિએ ઘણું જ વ્યાપક અને સવિસ્તર છે. એટલું જન હીં, સંસ્કૃત સાહિત્ય તેની રચનાની દૃષ્ટિએ અને તેની રચનાત્મક શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ ઘણું જ વિસ્તૃત અને વ્યાપક છે. આમ છતા, અત્યંત પ્રાચીનકાળથી જ સંસ્કૃતસાહિત્યને તેની રચનાના આધારે બે પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે, જેમ કે -

(૧) અપૌરુષેય સાહિત્ય -

આ પ્રકારનું સાહિત્ય એ કોઈ પુરુષની રચના નથી, પરંતુ તેની પ્રાપ્તિ પરમતત્ત્વ કે, જેને ઈશ્વર; પરમાત્મા કે બ્રહ્મ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેનાથી થઈ હોવાનું મનાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આ પ્રકારના સાહિત્યમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) પૌરુષેય રચના -

આ પ્રકારનું સાહિત્ય એ કોઈને કોઈ પુરુષની એટલે કે શરીરધારી મનુષ્યની રચના હોય છે. જો કે, આવી રચનાઓ ક્યારેક એક કર્તૃક કે અનેક કર્તૃક પણ હોય છે. ઉપર્યુક્ત ઋગ્વેદ વગેરે ચાર વેદસંહિતાઓને બાદ કરતાં જેટલું પણ આજ સુધી રચાયેલું, આજે રચાતું અને ભવિષ્યમાં રચવામાં આવનારું સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્ય સમાવિષ્ટ બને છે.

આ રીતે જે તે ગ્રંથની રચના પ્રક્રિયાની, અર્થાત્ રચયિતાની વાતને નજર સામે રાખી સંસ્કૃતસાહિત્યને બે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે.

આવી જ રીતે જે-તે ગ્રંથની રચનાત્મક શૈલીને ધ્યાનમાં લઈ સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યને બીજા ચાર પ્રકારે વહેંચવામાં આવ્યું છે. જેમ કે -

(૧) દૃષ્ટ ગ્રંથો :

વેદાદિ સાહિત્ય દૃષ્ટગ્રંથો કહેવાય છે. પરંપરાથી એમ માનવામાં આવે છે કે આ ગ્રંથોના કોઈ રચયિતા નથી, એનું દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. ઋષિઓએ મંત્રોનું દર્શન કર્યું અને ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાથી તે સચવાઈ રહ્યા. નિરુક્તકારે પણ 'ऋषिः दर्शनात्' (૧૧.૨ નિરુક્ત) એવું કહ્યું છે.

વેદ, ઉપનિષદ્, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકોના કોઈ એક કર્તા નથી. તે વિવિધ ઋષિઓની પરિણીત પ્રજ્ઞાના ફળસ્વરૂપ દર્શનથી પ્રાપ્ત થયેલાં ગ્રંથો છે. તેથી આવા ગ્રંથો દૃષ્ટગ્રંથો તરીકે ઓળખાય છે.
'દૃષ્ટ' ગ્રંથ એટલે એવો ગ્રંથ કે જેનો કોઈ કર્તા નથી હોતો. 'દૃષ્ટ' એટલે 'જોવું'. પરંપરાથી એમ માનવામાં આવે છે કે આ ગ્રંથોના કોઈ રચયિતા નથી, પરંતુ એનું દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. આથી જ ચારેય વેદ સંહિતાઓને દૃષ્ટગ્રંથો કહેવાય છે. આ રીતે આ ચારેય વેદમાં આવતા બધા જ વેદમંત્રો કોઈ ઋષિની રચના નથી, પરંતુ જે તે ઋષિઓએ તો આ મંત્રોનું પોતાના અન્તઃકરણમાં માત્ર દર્શન જ કર્યું છે, અને તે

પછી ઉત્તરોત્તર એ વેદસંહિતાઓ ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાથી તે સચવાઇ રહી છે. નિરુક્તકારે પણ 'ऋषिः दर्शनात्' (૧૧.૨ નિરુક્ત) એમ કહીને આ પ્રાચીન ભારતીય પરંપરાને પોતાનું સમર્થન આપ્યું છે. આવા ગ્રંથોને 'વિનિર્ગત' ગ્રંથ પણ કહેવાય છે, જેનો આશય એવો છે કે આવા ગ્રંથનાશબ્દ અને શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કોઈ પુરુષ દ્વારા કરાયેલ નથી. પરંતુ તે ઈશ્વરીય વાણી તરીકે અસ્તિત્વમનાં છે. સંસ્કૃત-વાઙ્મયમાં આ સંહિતા ગ્રંથને 'શ્રુતિ' પણ કહેવામાં આવે છે. આ પણ યોગારૂઢ શબ્દ છે. 'श्रूयत एव न केनचित् क्रियत इति श्रुतिः ।' અર્થાત્ જે વાક્યસમૂહ સંભળાય છે, કોઇ પુરુષ દ્વારા (ઉત્પન્ન કરાતો, રચાતો કે લખાતો) નથી તેને 'શ્રુતિ' કહે છે. આજે તો આ 'શ્રુતિ' શબ્દ વેદ-રૂપ ગ્રંથના અર્થમાં રૂઢ પણ થઈ ગયો છે.

વેદ, ઉપનિષદ્, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકોના કોઈ એક કર્તા નથી. તે વિવિધ ઋષિઓની પરિણીત પ્રજ્ઞાના ફળસ્વરૂપ દર્શનથી પ્રાપ્ત થયેલાં છે. તેથી આવા ગ્રંથો દૃષ્ટગ્રંથો તરીકે ઓળખાય છે.

(૨) 'કૃત' ગ્રંથો :-

'કૃત' ગ્રંથ એટલે જેના અર્થ અને શબ્દ કોઈક પુરુષ દ્વારા રચવામાં આવ્યા હોય. જેમ કે; रघुवंशम्, कुमारसंभवम् વગેરે. તેના સંવાદો, સામાજિક ચિત્રણો વગેરે બધું જ કવિની કલ્પનાથી સર્જાયેલાં હોય છે. મોટા ભાગે તેની કથાવસ્તુ કલ્પિત હોય છે. રઘુવંશની કથાવસ્તુ જો કે રામાયણ તથા પુરાણોથી લેવામાં આવી છે, તો પણ તેને કલ્પિત માની શકાય, તેનું કારણ એ છે કે કવિએ તેને સ-રસ બનાવવા માટે કલ્પના વિહાર પણ ક્યો છે. તેમણે પોતાના કાવ્ય-રચના પ્રસંગને રામાયણ સાંભળી-વાંચીને જ જાણ્યો છે, ઋતંભરા પ્રજ્ઞાથી તેનું સ્મરણ કર્યું નથી. આથી, કવિઓ તેમજ વિદ્વાનોની કૃતિઓ 'કૃત' ગ્રંથના પ્રકારમાં આવે છે. રામાયણ, મહાભારત ઇત્યાદિ તેમજ લૌકિક સાહિત્યને કૃતગ્રંથોના પ્રકારમાં સમાવી શકાય છે.

(૩) 'પ્રોક્ત' ગ્રન્થો :-

પ્રોક્ત એટલે કહેવાયેલા. (प्र + उक्त) અહીં, એવા ગ્રંથો સ્થાન પામે છે કે જેમાં લખનાર તેનો કર્તા નથી, પરંતુ માત્ર લહિયો છે. એ બીજા દ્વારા કહેવાયેલી વાતને માત્ર પોતાના શબ્દોમાં લખવાનું કાર્ય કરે છે. ગ્રંથની કથાવસ્તુ એની પોતાની નથી, પરંતુ ગ્રંથની શબ્દરચના એની પોતાની છે. અર્થાત્, એ કોઈના વડે કહેવાયેલી કથાને પોતાની રીતે રજૂ કરે છે.

પ્રોક્તગ્રંથોના કર્તૃત્વને આધારે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે.

(૧) એક કર્તૃક :

જ્યારે પ્રોક્ત ગ્રંથની શબ્દરચના કરનાર એક જ વ્યક્તિ હોય ત્યારે તે એકકર્તૃક પ્રોક્તગ્રંથ કહેવાય છે.

(૨) અનેક કર્તૃક (સમકાલીન) :

આ એવી રચના છે જે અનેક કર્તા થકી નિર્માણ પામી છે. પરંતુ તેના રચતિયાઓ વચ્ચે સમયનું અંતર નથી. બધા જ એક જ સમયમાં થયેલા છે.

જેમ કે - 'શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ'.

અહીં ભગવાન વ્યાસે શુકદેવજીને કથા જણાવી, અને શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને. આ બધા જ એક સમયે થઈ ગયા. એમણે કહેલી કથા વચ્ચે સમયભેદ નથી.

(૩) અનેક કર્તૃક (વિભિન્નકાલિક) :

અહીં કર્તૃત્વ ભિન્ન છે, સાથે સમયનું પણ અંતર છે. સમયભેદ પણ છે. બધા કર્તાઓ એક સમયના નથી. તેથી તેમની રચનાઓમાં કેટલાંય ઉમેરણો થયા છે. ગ્રંથનું કદ વધ્યું છે. વિભિન્નકાળની અસરો જણાય છે.

જેમકે - મહાભારત, પુરાણો.

મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ મનાય છે.

(૧) જય (૨) ભારત (૩) મહાભારત

- આ ત્રણેય મહાભારતના વિકાસના ત્રણ ક્રમિકસ્વરૂપો છે.

આ ગ્રંથનું મૌલિક સ્વરૂપ 'जय' નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. આ ગ્રંથમાં નારાયણ, નર, સરસ્વતી દેવીને[1] નમસ્કાર કરી 'જય' નામના ગ્રંથના પઠનનું વિધાન છે જે 'મહાભારત'નું મૂળ જણાય છે. તેમાં તેને ઈતિહાસ કહ્યો છે. जय नामेतिहासोऽयम्।

આ ગ્રંથ ભગવાન વ્યાસના એકલાની રચના છે. જે એક સમયમાં જ રચાઈ છે.

ત્યારબાદ 'જય'માંથી વિકસિતગ્રંથનું નામ 'ભારત' છે. તે સમય તેમાં ૨૪,૦૦૦ શ્લોક હતા. આખ્યાનો નહોતા[2]. અહીં વ્યાસની સાથે શ્રોતિનું નામ કર્તા તરીકે ઉમેરાય છે. જે બંનેનો સમય ભિન્ન-ભિન્ન છે.

પછીથી વિવિધ ઉપાખ્યાનોના સમાવેશથી 'ભારત'માંથી 'મહાભારત'ની રચના થઈ. લગભગ એક લાખ શ્લોકોની રચનાવાળો આ ગ્રંથ વિવિધ સમયે વિસ્તાર પામતો રહ્યો. વૈશંપાયન મુનિએ આનો વિસ્તાર કર્યો હોવાનું કહેવાય છે.

આમ, 'મહાભારત' અનેકકર્તૃક અને ભિન્ન સમયકાલીન ગ્રંથ છે.

- આ ઉપરાંત પ્રોક્તગ્રંથોની આંતરરચનાને આધારે તેના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય.

(૧) ઉપદેશાત્મક

(૨) પ્રશ્નોત્તરાત્મક

(૩) સંવાદાત્મક

(૧) 'ઉપદેશાત્મક' પ્રકારમાં સંપૂર્ણકૃતિ 'ઉપદેશ રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. જેમ કે - મહર્ષિ પાણિનિનો 'અષ્ટાધ્યાયી' ગ્રંથ, ભગવાન મનુ ઉપદેશિત 'મનુસ્મતિ', વ્યાસ ભગવાનના પુરાણ ગ્રંથો, આખ્યાન વગેરેના ઉપદેશથી વ્યાસે પુરાણ સંહિતા રચી છે.

અહીં કથાવસ્તુનું મુખ્ય પ્રયોજન ઉપદેશ આપવાનું છે. કર્તાનું ધ્યેય સતત બોધપ્રદાનનું જ હોય છે. આવા ગ્રંથો ઉપદેશાત્મક ગણાય છે.

(૨) જયાં કથાવસ્તુની રજૂઆત પ્રશ્ન અને ઉત્તર થકી થઈ હોય તે પ્રશ્નોત્તરાત્મક ગ્રંથ કહેવાય છે. આવા ગ્રંથોના વિષયને કર્તા બે કે તેથી વધારે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના પ્રશ્નોત્તર વડે રજૂ કરે છે.

---

૧. नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥ - *(મહાભારત - મંગલશ્લોક)*

૨. चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्।
उपाख्यानैर्विना तावद् भारतंप्रोच्यते बुधैः॥ - *(મહાભારત)*

જેમ કે - 'પ્રશ્નોપનિષદ્' આખું ઉપનિષદ્ ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના પ્રશ્ન અને ઉત્તરોથી રચાયું છે. આવા પ્રશ્નોત્તરાત્મકગ્રંથો મોટેભાગે તત્વજ્ઞાન વિષયક હોય છે.

(૩) જ્યાં બે કે વધારે સંવાદીઓના સંવાદથી કૃતિ રચાય છે તે સંવાદ સાહિત્ય છે. આ સાહિત્ય સંવાદાત્મક હોય છે. જેમ કે - કઠોપનિષદ્, પુરાણો વગેરે.

કઠોપનિષદ્ યમ અને નચિકેતાના સંવાદથી જ ગ્રંથ સ્વરૂપ પામ્યું છે. જ્યારે સમગ્ર પુરાણ સાહિત્યનનો તો પાયો જ સંવાદ છે. ભાગવતપુરાણ સંવાદ થકી જ રચાતી કૃતિ છે. અહીં કર્તા સ્તુતિ, પ્રાર્થના, ભર્ત્સના, ઉપદેશ, કથા, ચરિત્રને સંવાદાન્તર્ગત રજૂ કરે છે.

અહીં ભગવાન વ્યાસે રચેલી પુરાણસંહિતાની પદ્ધતિ પણ વિચારવી જોઈએ.

ભગવાન વ્યાસે આખ્યાન, ઉપાખ્યાન, કથા વગેરેના ઉપદેશથી સમગ્ર પુરાણ સંહિતાની રચના કરી. આ ગ્રંથની રચનાની એક શૈલી જ છે. કાલાન્તરે આ શૈલી સંવાદાત્મક શૈલીમાં બદલાઈ. જેમાં ઉપદેશ ને પ્રશ્નોત્તર, સંવાદ થકી રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. વિવિધ પુરાણોમાં આ પદ્ધતિ જોવા મળે છે. જેમ કે - મત્સ્યપુરાણ, વાયુપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, માર્કંડેયપુરાણ, કૂર્મપુરાણ વગેરે. અહીં પુરાણકારે વેદાદિના આખ્યાનો કથાત્મકરૂપે રજૂ કર્યા છે. પોતાને ઇષ્ટ ઉપદેશ સંવાદના માધ્યમથી રજૂ કર્યો છે. સંવાદીના પ્રશ્નોત્તર વડે કથાવસ્તુને ગતિ મળે છે.

પુરાણો પ્રોક્તગ્રંથો હોવા છતાં તેની રજૂઆત પદ્ધતિ વિશેષ છે. પ્રોક્તના ઉપર્યુક્ત ત્રણેય વિભાગોનું યોગ્ય સંકલન પુરાણગ્રંથોમાં જણાય છે. આ સંક્લનને અહીં સંવાદસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. અને સંવાદાત્મક શૈલી તરીકે પ્રગટ થઈ છે.

આ ઉપરાંત પુરાણોની સામાન્ય જનમાનસ સુધી જે ગતિ રહી છે તે ગતિ પાછળ પણ પુરાણોની એક વિશિષ્ટ શૈલી કે પદ્ધતિ રહી છે. સામાન્ય રીતે 'મેઘદૂત' જેવા કાવ્યની રચના થઈ ગયા પછી તે કાવ્યનો ઉત્તમ હોવાને લીધે સાર્વત્રિક પ્રચાર થતો હોય છે. અથવા ક્યારેક રચયિતા પોતે સમાજમા મહત્ત્વનું પદ ભોગવતો હોય ત્યારે તેના દ્વારા રચાયેલી કૃતિ દેશ-દેશાંતરમાં અને સમાજના નાના-મોટાં વર્ગમાં પ્રચારિત થઈ શકતી હોય છે. જ્યારે પુરાણોની બાબતમાં આ બંને કારણો કરતાં એક ત્રીજું જ કારણ રહેલું છે, કે જે પુરાણ સાહિત્યને દેશ-દેશાન્તરમાં અને સમાજના નાનાથી લઈ મોટાં વર્ગ સુધી પહોંચી શક્યું છે. આ કારણ છે - પુરાણપાઠની વિશિષ્ટ કળા. આવી કળા ધરાવતાં કલાકારને કારણે પુરાણ સમાજમાં વ્યાપક રીતે પ્રસરી શક્યું છે.

આ સ્થિતિમાં કથાકારોને સામાન્ય જનમાનસ સુધી પહોંચાડવામાં જે-જે પરિબળોએ ભાગ ભજવ્યો છે તેમાં પુરાણોની એક આગવી શૈલી પણ મહત્ત્વની છે.

સમગ્રતયા આ શૈલીને જોવામાં આવે તો નિમ્નાનુસાર શૈલીઓ પ્રત્યેક પુરાણમાં ઓછા વત્તા અંશે સર્વત્ર જોવા મળે છે. મુખ્યત્વે તો જ્યારે વિષય-પ્રતિપાદનની શૈલીમાં ભાષાના બાહ્યસ્તરથી આગળ વધીને વિષયવસ્તુની આંતરિક સંરચનાની વિગતો તરફ આગળ વધવાનું હોય છે, ત્યારે આ પ્રકારની શૈલીનો વિચાર ખૂબ જ મહત્ત્વનો બની રહે છે. છેક વેદ સાહિત્યથી લઈ પુરાણ સાહિત્ય સુધી અને તે પછી છેક આજ સુધીના સંસ્કૃતસાહિત્યને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી વિચારીને માત્ર વિષય-પ્રતિપાદનની શૈલીનો વિચાર કરવામાં આવે તે તેમાં નીચે પ્રમાણેની કેટલીક શૈલીઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમ કે -

(૧) સંવાદાત્મક શૈલી :

બે (કે તેથી વધુ) વ્યક્તિ વચ્ચે આત્મીયભાવથી કોઈ (વિષય=)વસ્તુ વિશે થતી વાતચીત કે વાર્તાલાપને સંવદા કરે છે. આવા સંવાદને રજૂ કરતી શૈલી સંવાદાત્મક શૈલી છે.

(૨) પ્રશ્નોત્તરાત્મક શૈલી :

એક વ્યક્તિ પોતાની જિજ્ઞાસા કે શંકાના સમાધાન માટે, બીજી વ્યક્તિને પ્રશ્ન કરે અને તે વ્યક્તિ પ્રશ્નનો યોગ્ય ઉત્તર આપી જિજ્ઞાસા સંતોષે કે શંકાનું નિવારણ કરે તે પ્રશ્નોત્તર છે. આવા પ્રશ્નોત્તરને જણાવતી શૈલી પ્રશ્નોત્તરશૈલી કહેવાય છે.

(૩) આત્મકથાત્મક શૈલી :

વ્યક્તિ પોતાના શબ્દોમાં પોતાના જીવન (પ્રસંગો)ની કથા કહે તે આત્મકથા હોય છે. આ આત્મકથાને દર્શાવતી શૈલી આત્મકથાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૪) વર્ણનાત્મક શૈલી :

પ્રસંગ, પાત્ર કે ઘટનાનું આબેહૂબ નિરૂપણ કરવાને વર્ણન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા વર્ણનને પ્રગટાવતી શૈલીને વર્ણનાત્મક શૈલી કહે છે.

(૫) સ્તુત્યાત્મક શૈલી :

હૃદયમાંથી પ્રગટતી પ્રશંસાયુક્ત વાણી કે જે તે વસ્તુમાં રહેલા ગુણોનું સંકીર્તન કરતી વાણીને સ્તુતિ કહે છે. આવી સ્તુતિયુક્ત શૈલીમાં થનારી રજૂઆતને સ્તુત્યાત્મક શૈલીની રજૂઆત કહેવાય છે.

(૬) પ્રાર્થનાત્મક શૈલી :

ઉત્કટ માંગણી કે યાચના (પ્ર + અર્થના) એટલે પ્રાર્થના. આવી પ્રાર્થના દર્શાવતી શૈલી પ્રાર્થનાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૭) આશીર્વાદાત્મક શૈલી :

વ્યક્તિના હૃદયમાંથી નીકળતી શુભ ભાવનાયુક્ત કલ્યાણકારી વાણીને કહેતી શૈલી આશીર્વાદાત્મક શૈલી તરીકે ઓળખાય છે.

(૮) અભિશાપાત્મક શૈલી :

વ્યક્તિના હૃદયમાંથી નીકળતી અશુભ અને નુકશાનની ભાવનાથી યુક્ત વાણીને રજૂ કરતી શૈલી અભિશાપાત્મક શૈલી છે.

(૯) આશંસાત્મક શૈલી :

વ્યક્તિની ઇચ્છા, આકાંક્ષા, સ્વપ્નો કે સંદેહને રજૂ આશંકા કહે છે. આવી શૈલી આશંસાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૧૦) અર્થવાદાત્મક શૈલી :

અર્થવાદ અર્થાત્ પ્રશંસા અને નિંદાનો ભાવ. આવી ભાવયુક્ત શૈલી અર્થવાદાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૧૧) આશ્વાસનાત્મક શૈલી :

દુઃખી અને પીડિતને અપાતી સાંત્વના કે હૈયાધારણ તે આશ્વાસન. આવી આશ્વાસનયુક્ત શૈલીને આશ્વાસનાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૧૨) ભર્ત્સનાત્મક શૈલી :

વ્યક્તિમાં શત્રુ, પાપ, રોગ, દુર્વિચારાદિ પ્રત્યેનો તીવ્ર આક્રોશ એટલે ભર્ત્સના. આવી ભર્ત્સનાને રજૂ કરનારી શૈલી ભર્ત્સનાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૧૩) ઉપદેશાત્મક શૈલી :

સામેના વ્યક્તિના કલ્યાણાર્થે અપાતું અનુભવયુક્ત માર્ગદર્શન એટલે ઉપદેશ. આવા ઉપદેશને રજૂ કરનારી શૈલી ઉપદેશાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૧૪) પ્રેરણાત્મક શૈલી :

સારું કે નરસું કાર્ય કરવા માટેનું દિશા દર્શન એટલે પ્રેરણા. આવી પ્રેરણા રજૂ કરનારી શૈલીને પ્રેરણાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૧૫) કથાત્મક શૈલી :

કોઈ ઘટનાને વાર્તારૂપે કહે તે કથા. આવી ઘટનાઓને વાર્તારૂપે જણાવનારી શૈલી કથાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૧૬) ચરિત્રાત્મક શૈલી :

અન્યને પ્રેરણાદાયી એવું ઉદાત્ત વ્યક્તિનું જીવન-પ્રસંગ નિરૂપણ ચરિત્ર કહેવાય છે. આવા ચરિત્રને રજૂ કરતી શૈલી ચરિત્રાત્મક શૈલી કહેવાય છે.

(૧૭) રૂપકાત્મક શૈલી :

જેમાં સંજ્ઞા કે પ્રતીકો વડે મૂળ કથાને રજૂ કરવામાં આવે તે રૂપક. જ્યાં રૂપકયુક્ત કથાઓ રજૂ થઈ છે તે રૂપકાત્મક શૈલી તરીકે ઓળખાય છે.

(૧૮) પ્રહેલિકાત્મક શૈલી :

પ્રહેલિકા એટલે કોયડો કે વાચાકૂટ. જેમાં કઠિન વાતને રસમય રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. આવી પ્રેહલિકાત્મક વાતને રજૂ કરતી શૈલી પ્રહેલિકાત્મક શૈલી તરીકે ઓળખાય છે.

गीतायां यज्ञस्य विभावना[1]

— જતીન આર. ચાવડા
સરકારી વિનયન કૉલેજ, ઉમરપાડા

श्रीमद्भगवद्गीतायां यज्ञस्य स्वरूपं लौकिकदृष्ट्या पारलौकिकदृष्ट्या च उभयविधं विवृतम्। नानाविधेषु विषयेषु यज्ञभावनायाः सुदृढीकरणं भवति।

''यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म''

''अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः''

इत्यादि प्रमाणैः इदं सिद्धं भवति यद् यज्ञस्य महत्त्वं न सामान्यम्। वयं जन्म लब्ध्वा अत्र संसारे विहरामः। प्रकृत्याः विविधान् पदार्थान् भुक्त्वा स्वजीवनं सुचारुरूपेण चालयामः। इदं अस्माकं दायित्वं भवति यद् यान् पदार्थान् भुक्त्वा वयं जीवामः तान् शुद्धिकृत्य पुनः प्रकृत्यां प्रत्यावर्तामहे। प्रकृतिः अस्मान् जीवनयापनाय सुविधां ददाति परन्तु सुविधानां सदुपयोगं कृत्वा शुद्धिकृत्य पुनरावर्तनं भवेत् इति अस्माभिः चिन्तनीयम्। भारतीयपरम्परायां यजनं केन्द्ररूपेण वर्तते। अतः गीतायां यज्ञस्य स्वरूपस्य विषये सद्विचारः प्रवर्तन्ते। तत्कृते विविधक्षेत्रेषु यज्ञभावनायाः प्रचारः प्रसारः भवेत् इति अपि भणितम्। अहर्निशं अस्माकं शरीरे प्राणस्य आहुतिः भवति। यदि वयं स्वपामः तदा अपि प्राणाः निरन्तरं गतिमन्तः सन्ति। अतः —

''यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर॥''

इति यज्ञस्य विषये गीतायां सुभणितम्।

विषयवस्तुत्वम् —

''काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवता।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा॥''

अत्र लोके कर्मफलानां सिद्धये मनुष्याः देवानां यजनं कुर्वन्ति तेन कर्मणः सिद्धिर्भवति इति प्रतिज्ञायते।

''द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः[2]॥''

लोकसंग्रहः एव गीतायाः मुख्यः सिद्धान्तः वर्तते। ''लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु।'' इयं भावना संस्कृतस्य वर्तते। अतः विविधयज्ञाः तेषां च विभागीकरणं वर्तते।

(१) द्रव्ययज्ञाः — स्वार्जितेन द्रव्येन लोकसुखाय आहुतिप्रदानं द्रव्ययज्ञान्तर्गतं भवति। यो इच्छुकः लोकसंग्रहाय समाजस्य कृते किमपि दातुं वाञ्छति। सः समाजाया उपकारकः भवति। स द्रव्ययज्ञेन समाजस्य उन्नतिं करोति। प्रकृत्या प्रदत्तं विना स्वार्थं यदि स ददाति चेत् सः माध्यमः भूत्वा स्वकार्यं योजयति।

---

१. श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषदा संस्कृतसाहित्य अकादम्या समायोजिते अधिवेशने प्रस्तुतम्

२. श्रीमद्भगवद् गीता - ४-२८

(२) तपोयज्ञाः – तपो द्वन्द्वसहनम्[३] । अतः सुखदुःखादिकं सहनं यः करोति स एव जनः तपो यज्ञं करोति । समाजाय स्वसमयं दत्त्वा सः परिश्रमं करोति, अतः सः तपोयज्ञं करोति ।

(३) योगयज्ञाः – ''समत्वं योग उच्यते[४]'' ''योगः समाधिः[५]'' इत्यादिभिः वाक्यैः योगस्य स्वरूपं वयं ज्ञातुं शक्नुमः । योगमध्ये अपि सांख्ययोगः कर्मयोगः च भवति । अतः योगयज्ञरूपेण अपि लोकसंग्रहः भवति । योगस्य परम्परां यौगिकाः वाहयन्ति । योगं कृत्वा जनाः स्वास्थ्यस्य प्राप्तिं कुर्वन्ति तथा समाजाय सात्त्विकं प्रदानं कुर्वन्ति ।

(४) स्वाध्याययज्ञाः – केचन स्वाध्याययज्ञं कुर्वन्ति । स्वाध्यायस्य परम्परां वाहयन्ति । यथा मीमांसाशास्त्रे उल्लिखितं वर्तते यत् ''स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ।'' अर्थात् स्ववेदशाखायाः अभ्यासः करणीयः । अतः वेदानां संरक्षणं भवति ।

(५) ज्ञानयज्ञाः – अयं यज्ञो श्रेष्ठतमं वर्तते । ज्ञानकर्मणिरताः जनाः ज्ञानं मनुष्यात् मनुष्ये प्रवाहयन्ति। ''न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।'' परमेश्वरः ज्ञानरूपः वर्तते । अज्ञानतायाः निरासं भवेत् यदा ज्ञानस्य किञ्चिन्मात्रमपि स्पर्शं भवेत् । अतः समाजे याः समस्याः भवन्ति सर्वासां समस्यानां निदानं ज्ञानमेव । अतः अनेन समाजव्यवस्था दृढीभवति ।

एते यज्ञाः संशितव्रताः जनाः कुर्वन्ति । उक्तञ्च –

''**उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्यधारा निशिता दुरत्यया । दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ।** इदं उपनिषद्वाक्यं यज्ञस्य कृते भवति ।''

यज्ञस्य बहुविधाः अर्थाः भवन्ति तत्विषयानुसारं पृथक् पृथक् व्याख्यायन्ते । याज्ञिकानां व्यवहारः अयाज्ञिकेभ्यः पृथक् भवति । अतः याज्ञिकाः परब्रह्मणि गच्छन्ति, अयाज्ञिकाः मनुष्यनजन्मेऽपि न संतोषं अनुभवन्ति ।

सामाजिकजीवने भारतीयपरम्परायां पञ्चमहायज्ञानां विधानं लोककल्याणार्थं कृतं वर्तते । भारतीयजीवनशैल्यां ब्रह्मयज्ञः, देवयज्ञः, अतिथियज्ञः, बलिवैश्वदेवयज्ञः, पितृयज्ञः एवं प्रकारेण पञ्चविधाः यज्ञाः विहीताः सन्ति । अतः इमे यज्ञाः अपि यज्ञस्य वैविध्यं दर्शयन्ति ।

''**अन्नाद्भवति भूतानि पर्जन्याद् अन्नसमुद्भव ।**
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञकर्मसमुद्भव ।।''

अनेन क्रमेण यदि वयं विचारयामः चेत् मुख्यरूपेण यज्ञो केन्द्रबिन्दु अस्ति । सर्वेषां कर्मणां जनकः भवति । अनेन एव उत्पत्ति भवति । अतः अयं क्रमः दृष्टिभूतं भवति । वेदवाक्ये अपि यज्ञस्य महिमा विविधैः महत्त्वपूर्णैः वाक्यैः लिखितम् वर्तते ।

उपसंहारः –

अत्र यज्ञकार्यं अनेन सह सम्बद्धं वर्तते यत् यज्ञाः केचन वर्तन्ते । यज्ञानां स्वरूपं विस्तृतम् अस्ति । अतः विविधेषु अर्थेषु यज्ञस्य विभावना तस्य विषयानुसारं भवति इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

– ग्रन्थसूची

– श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर ।

– योगदर्शनम् - व्यासभाष्यसहितम्, चौखम्बा प्रकाशनम् ।

---

३. योगदर्शनम्

४. श्रीमद्भगवद् गीता - ४-२८

५. व्यासभाष्यम्

वैदिक अन्त्येष्टि संस्कार एवं १६ संस्कारों का परिचय

– રજનીકાંત આર્ય, શોધછાત્ર
ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય, અમદાવાદ

शोध सार –

जन्म से लेकर मृत्यु पर्यन्त सम्पूर्ण जीवन विभिन्न संस्कारों से शुद्ध और पवित्र होता रहता है। प्रत्येक मनुष्य के जीवन में संस्कारों को संपन्न किए बिना व्यक्ति का जीवन अपवित्र, अपूर्ण और अव्यवस्थित होता है, शरीर और आत्मा की शुद्धि और पवित्रता संस्कारों के संपादन से ही संभव है। जीवन को विविध दुःखों और विघ्नों से दूर रखना संस्कारों का मूल रहा है।

अन्त्येष्टि संस्कार का महत्त्व – मरण का जो भय मानसिकरूप में सभी को सताता है, उसे दूर करना है। मृत्यु एक शाश्वत सत्य है। वह अपरिहार्य है। मृत्यु का भय दूर करके मनुष्य को सहज जीवन जीने का संदेश भी इसमें मिलता है। अन्त्येष्टि क्रिया हिन्दु धर्म का साधारण संस्कार है। इसमें पारलौकिक परमार्थ का तत्त्व विद्यमान है। व्यक्तिगत, परिवारगत और सामाजिक स्वास्थ्य का इसमें विधान किया गया है। वियोग से उत्पन्न शोक को दूर करने का इसमें भिन्न भिन्न उपाय दर्शाया गया है। प्रेतात्मा का ऊर्ध्वगमन और आद्यात्मिक कल्याण का भी संस्कार का संकेत है। पारलौकिक जीवन की महत्ता इस संस्कार से निश्चित होता है।

ओं सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्य्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु।
मा विद्विषावहै। ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

— तैत्तिरीय-आरण्यके, अष्टमप्रपाठके, प्रथमानुवाके

सर्वात्मा सच्चिदानन्दो विश्वादिर्विश्वकृद्विभुः। भूयात्तमां सहायो नस्सर्वेशो न्यायकृच्छुचिः॥१॥
गर्भाद्या मृत्युपर्य्यन्ताः संस्काराः षोडशैव हि। वक्ष्यन्ते तं नमस्कृत्यानन्तविद्यं परेश्वरम्॥२॥

मनुष्यों के स्थूल और सूक्ष्म शरीर तथा आत्मा की उन्नति में संस्कारों का महत्त्वपूर्ण योगदान है। संस्कार शब्द की व्युत्पत्ति – 'सम्' उपसर्ग पूर्वक 'कृ' धातु में 'घञ्' प्रत्यय होकर ''संस्कार'' शब्द बनता है। पाणिनि के सूत्र ''सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे'' के अनुसार, ''जिनसे शरीरादि सुभूषित हो, उन्हें संस्कार कहते हैं।''

''**संस्करणं गुणान्तराधानम् संस्कारः**'' गुणों के आधान को संस्कार कहते हैं।

ऋषि दयानन्द सरस्वती के शब्दों में, ''संस्कार करके शरीर और आत्मा सुसंस्कृत होने से धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को प्राप्त हो सकते हैं, और सन्तान अत्यन्त योग्य होते हैं। इसीलिए संस्कारों का करना सभी मनुष्यों को अत्यन्त उचित है।''

१. ''गर्भाधान संस्कारः'' – जिस रात्रि गर्भस्थापन की इच्छा पति-पत्नी की हो, उस दिन सामान्य प्रकरण से हवन करके संस्कार-विधि में वर्णित मन्त्रों से आहुति दें, दोनों वर-वधू कुण्ड की प्रदक्षिणा करके सूर्य का दर्शन करते हैं। गर्भाधान क्रिया का समय प्रहर रात्रि के गए पश्चात् अवं प्रहर रात्रि शेष रहने के बीच का है। गर्भ स्थित होने के दूसरे दिन वा दूसरे महीने संस्कार-विधि में वर्णित अन्य मन्त्रों से आहुति देनी चाहिए।

२.**''पुंसवन संस्कार''** — का समय गर्भस्थिति-ज्ञान हुए समय से दूसरे वा तीसरे महीने मैं है।

३.**''सीमन्तोनयन संस्कार''** — का समय आश्वलायन के अनुसार, ''गर्भमास से चौथे महीने में शुक्ल पक्ष में जिस दिन मूल आदि पुरुष नक्षत्रों से युक्त चन्द्रमा हो.'' पारस्कर के अनुसार, ''पुंसवन संस्कार के तुल्य छठे वा आठवें महीने में पूर्वोक्त पक्ष नक्षत्र युक्त चन्द्रमा के दिन करना चाहिए।''

४.**''जातकर्म संस्कार''** — संतानोत्पत्ति के दिन किया जाता है।

५.**''नामकरण संस्कार''** — जिस दिन जन्म हो उस दिन से लेकर दश दिन छोड़ ११ वें वा १०१ वें अथवा दूसरे वर्ष के आरम्भ में जिस दिन जन्म हुआ हो, सन्तान का नाम रखना चाहिए।

६.**''निष्क्रमण संस्कार''** — में घर से जहाँ का वायु शुद्ध हो वहाँ शिशु को भ्रमण कराया जाता है। इसका उपयुक्त समय सन्तान के जन्म के पश्चात् तीसरे शुक्ल पक्ष की तृतीया अथवा चौथे महीने में जिस तिथि में सन्तान का जन्म हुआ हो, उस तिथि में करना चाहिए।

७.**''अन्नप्राशन संस्कार''** — जन्म से छठे महीने में जब शिशु की शक्ति अन्न पचाने की हो जाए तब करते हैं।

८.**''चूडाकर्म संस्कार''** — जन्म से तीसरे वर्ष अथवा एक वर्ष में, उत्तरायण काल शुक्लपक्ष में जिस दिन आनन्द हो, उस दिन शिशु का केशछेदन(मुण्डन) करना चाहिए।

९.**''कर्णवेध संस्कार''** — जन्म से तीसरे अथवा पाँचवे वर्ष करना उचित है।

१०.**''उपनयन संस्कार''** — मनुस्मृति के अनुसार, ब्राह्मण के बालक का जन्म-गर्भ से ५ वें, क्षत्रिय के बालक का जन्म-गर्भ से ६ठे, वैश्य के बालक का जन्म-गर्भ से ८वें वर्ष में प्रातःकाल विद्या, बल, व्यवहार की इच्छा से करना चाहिए। आश्वलायन एवं पारस्कर के अनुसार, जन्म-गर्भ से ११ वें वर्ष में अथवा अधिकतम २२ वें वर्ष में क्षत्रिय के बालक का, और जन्म-गर्भ से १२ वें वर्ष में अथवा अधिकतम २४ वें वर्ष में वैश्य के बालक का उपनयन संस्कार अवश्य हो जाना चाहिए।

११.**''वेदारम्भ संस्कार''** — जो गायत्री से लेकर साङ्गोपाङ्ग चारों वेदों का अध्ययन करने के लिए नियम को धारण करने को कहते हैं, इसका समय उपनयन संस्कार के दिन से लेकर एक वर्ष के भीतर किसी भी अनुकूल दिन करना चाहिए।

१२.**''समावर्त्तन संस्कार''** — विद्यालय छोड़कर घर की ओर आने को कहते हैं।

१३.**''विवाह संस्कार''** — का समय पुरुष का न्यूनतम २५ वें वर्ष में और कन्या का न्यूनतम १६ वें वर्ष में विवाह का कनिष्ठ समय कहलाता है। ३०वें वर्ष से लेकर ३८ वें वर्ष तक में पुरुष का और १७ वें वर्ष से लेकर १९ वें वर्ष तक में स्त्री के विवाह का मध्यम समय कहलाता है। ४० वें वर्ष से लेकर ४८ वें वर्ष तक के पुरुष का और २० वें वर्ष से लेकर २४ वें वर्ष तक में स्त्री के विवाह का उत्तम समय कहा जाता है। इस संस्कार को उत्तरायण, शुक्लपक्ष के किसी अच्छे दिन अथवा किसी भी दिन सायंकाल करना चाहिए।

१४.**''वानप्रस्थ संस्कार''** — जब ५० वर्ष की आयु के पश्चात्, पुत्र का भी पुत्र हो जाये तब वन जाकर एकान्त में निवास कर योगाभ्यास एवं आत्मचिन्तन करना चाहिए।

१५. ''संन्यास संस्कार'' – उसको कहते हैं कि जो मोहादि आवरण, पक्षपात छोड़कर, विरक्त होकर सब पृथ्वी में परोपकारार्थ विचरण करना। आयु का तीसरा भाग जंगलों में न्यूनतम १२ वर्ष और अधिकतम २५ वर्ष व्यतीत करके आयु के चौथे भाग में अर्थात् ७० वर्ष के पश्चात् संन्यास होने का समय होता है।

१६. ''अन्त्येष्टि संस्कार'' – इसमें मृत शरीर को भस्म करने पर्यन्त कर्म किया जाता है, इसे नरमेध, पुरुषमेध, नरयाग, पुरुषयाग भी कहते हैं।

अन्त्येष्टि कर्म एवं संस्कारों का महत्त्व :–

मानव व्यक्तित्व का सर्वांगीण विकास ही संस्कारों का प्रयोजन है। जीवन के प्रगति मार्ग में ये संस्कार सुन्दर सोपान के समान है। जो मनुष्य के मनोविचारों तथा प्रवृत्तियों को शुद्ध करते हुए निरन्तर ऊंचा उठाते जाते हैं। बाल्यावस्था में इन संस्कारों का विशिष्ट प्रयोजन है। बालक के अपरिपक्व मस्तिष्क पर संस्कारों की विभिन्न क्रियाएँ अपना दूरगामी प्रभाव छोड़ती हैं। विभिन्न संस्कारों से शुद्ध हुआ शरीर ही ब्रह्म प्राप्ति के योग्य पाता है। शुद्ध शरीर में ही पवित्र आत्मा निवास करती है, अशुद्ध शरीर में नहीं भारतीय ऋषियों ने संस्कारों के द्वारा मनुष्य को परिष्कृत करने का एक विशिष्ट लक्ष्य की ओर प्रेरित करने का प्रयत्न किया था। चूँकि यह शरीर पंचभूतों से निर्मित होता है इसलिये पुनः उसी में मिलाने के उद्देश्य से यह संस्कार किया जाता है। इसमें चिता देने से वह भाग अग्नि में मिल जाता है तथा जल का भाग बाष्प बनकर जल में मिल जाता है। शरीर का खाली भाग आकाश में मिल जाता है। वायु वायु में मिल जाती है तथा राख को नदी में प्रवाहित करके उसे मिट्टी में मिला दिया जाता है।

वैदिक रीति से अन्त्येष्टि संस्कार की विधि :–

संस्कार प्रयोजन–भारतीय संस्कृति यज्ञीय आदर्शों की संस्कृति है। जिन्दगी जीने का सही तरीका यह है कि उसे यज्ञीय आदर्शों के अनुरूप जिया जाए। उसका जब अवसान हो, तो भी उसे यज्ञ भगवान् की परम पवित्र गोदी में ही सुला दिया जाए यह उचित है। जीवन की समाप्ति यज्ञ आयोजन में ही होनी चाहिए। यों स्थूल रूप से अग्नि जलाकर उसमें कोई वस्तु होमना यज्ञ या अग्निहोत्र कहलाता है, पर उसका तात्त्विक अभिप्राय परमार्थ प्रयोजन से ही है। जिस प्रकार मेवा, मिष्टान्न, घृत, औषधि आदि कीमती एवं आवश्यक वस्तुओं को वायु शुद्धि के लिए बिखेर दिया जाता है उसी प्रकार मानव वैभव की समस्त विभूतियों को विश्वमङ्गल के लिए बिखेरते रहा जाए, यही तात्त्विक यज्ञ है। अग्निहोत्र के द्वारा होताओं को यही भावना हृदयङ्गम करनी पड़ती है। स्वार्थपरता की पाशविकता से छुटकारा पाकर परमार्थ प्रवृत्तियों को विकसित करने का उत्साह जाग्रत करना पड़ता है।

मनुष्य शरीर में से प्राण निकल जाने पर उसका क्या किया जाए ?

इसका उत्तर देर तक सोचने के बाद ऋषियों को इसी निष्कर्ष पर पहुँचना पड़ा कि नर–तन का प्रयोजन किसी के लिए उत्सर्ग होने में सिद्ध होता है। इसका एक बृहत् प्रदर्शन करते हुए मृत शरीर की अन्त्येष्टि की जाए। सभी स्वजन सम्बन्धी, मित्र–परिचित जो अन्तिम विदाई देने आएँ, उन्हें इस जीवनोद्देश्य को समझने का अधिक स्पष्ट अवसर मिले, इसलिए यज्ञ का एक विशाल आयोजन करते हुए उसी में मृतक का शरीर होम दिया जाता है। जिन्दगी की सारी रीति–नीति, यज्ञदर्शन से ही प्रभावित रहती है, इसीलिए उसका अवसान भी उस महान् सत्य के साथ सम्बद्ध

कर दिया जाए, तो यह उचित ही होगा। मृतक के स्वजनों को शोक होना स्वाभाविक है। इस शोक प्रवाह को यज्ञ आयोजन की व्यवस्था में मोड़ दिया जाए और तत्सम्बन्धित छोडे बड़े कर्मकाण्डों में लगा दिया जाए, तो चित्त बहलता है और शोक सन्ताप को हलका करने का अवसर मिलता है। संस्कार से सम्बन्धित प्रेरणाएँ, जीवन के उपयोगी सिद्धान्तों को हृदयङ्गम करने में सहयोगी सिद्ध होती है, ऐसे ही अनेक प्रयोजन अन्त्येष्टि के हैं।

आजकल लोग मुर्दे को ऐसे ही लकड़ियों के ढेर के बीच पटककर जला देते हैं। यह अव्यवस्था मृतक के प्रति उपेक्षा एवं असम्मान दिखाने जैसी है। इस अवसर पर उतावली या उपेक्षा शोभा नहीं देती। उचित यही है कि अन्त्येष्टि यज्ञ को उसी प्रेम और सम्मान के साथ सम्पन्न किया जाए। इस संस्कार का हर कार्य ठीक व्यवस्था एवं सावधानी के साथ करना चाहिए, जिसमें कि स्वजनों का प्रेम और सम्मान टपकता है।

पूर्व व्यवस्था अन्त्येष्टि संस्कार के समय शोक का वातावरण होता है। अधिकांश व्यक्ति ठीक प्रकार सोचने-करने की स्थिति में नहीं होते, इसलिए व्यवस्था पर विशेष ध्यान देना पड़ता है। सन्तुलित बुद्धि के अनुभवी व्यक्तियों को इसके लिए सहयोगी के रूप में नियुक्त कर लेना चाहिए , व्यवस्था के सूत्र इस प्रकार है।

मृतक के लिए नये वस्त्र, मृतक शय्या (ठठरी), उस पर बिछाने-उढ़ाने के लिए कुश एवं वस्त्र (मोटक) तैयार रखें। मृतक शय्या की सज्जा के लिए पुष्प आदि उपलब्ध कर लें।

— पिण्डदान के लिए जौ का आटा न मिले, तो गेहूँ के आटे में जौ मिलाकर गूँथ लिया जाता है।

कई स्थानों पर संस्कार के लिए अग्निघर से ले जाने का प्रचलन होता है। यदि ऐसा है, तो उसकी व्यवस्था कर ली जाए, अन्यथा श्मशान घाट पर अग्नि देने अथवा मन्त्रों के साथ माचिस से अग्नि तैयार करने का क्रम बनाया जा सकता है।

— पूजन की थाली, रोली, अक्षत, पुष्प, अगरबत्ती, माचिस आदि उपलब्ध कर लें।

— सुगन्धित हवन सामग्री, घी, सुगन्धित समिधाएँ, चन्दन, अगर, तगर, सूखी तुलसी आदि समयानुकूल उचित मात्रा में एकत्रित कर लें।

यदि वर्षा का मौसम हो, तो अग्नि प्रज्वलित करने के लिए सूखा फूस, पिसी हुई राल, बूरा आदि पर्याप्त मात्रा में रख लेने चाहिए। पूर्णाहुति (कपाल-क्रिया) के लिए नारियल का गोला छेद करके घी डालकर तैयार रखें।

— वसोधारा आदि घृत की आहुति के लिए एक लम्बे बाँस आदि में लोटा या अन्य कोई ऐसा पात्र बाँधकर तैयार कर लिया जाए, जिससे घी की आहुति दी जा सके।

क्रम व्यवस्था अन्त्येष्टि संस्कार भी अन्य संस्कारो जैसा दिखावा बनकर रह गया है। इसे भी संस्कार की गरिमा दी जानी चाहिए। मृतात्मा की सद्गति के लिए किए जाने वाले कर्मकाण्ड के समय उसे कराने वाले पुरोहित, करने वाले सम्बन्धी तथा उपस्थित हितैषियों आदि सभी का भावनात्मक एकीकरण किया जाना आवश्यक होता है।

इस कर्मकाण्ड के समय सञ्चालक को विशेष विवेकशीलता तथा सन्तुलित वास्तविकता का प्रमाण देना होता है। मृत्यु के साथ अत्यन्त महत्त्वपूर्ण दर्शन एवं प्रेरणाएँ जुड़ी हैं, किन्तु शोक के वातावरण में केवल आदर्शवादिता के भाषण बेतुके लगते हैं, इसलिए हर महत्त्वपूर्ण शिक्षण संवेदनाओं के साथ जोड़कर सन्तुलित शब्दों में किया जाना चाहिए।

संस्कार के दो वर्ग किये जा सकते हैं - (१) घर पर और मार्ग में, (२) श्मशान घाट पर किए जाने वाले संस्कार पूर्व व्यवस्था के सङ्केतों के अनुसार सारी व्यवस्था घर पर ही जुटा लेनी चाहिए। घर के अन्दर मृतक को नहला-धुलाकर, वस्त्र पहनाकर तैयार करने का क्रम तथा बाहर शय्या (ठठरी) तैयार करने, आवश्यक सामग्री जुटाने का क्रम एक साथ चालू किया जा सकता है। अन्दर शव संस्कार कराके, सङ्कल्प, पिण्डदान करके शव बाहर लेकर शय्या (ठठरी) पर रखा जाता है, वहाँ प्राथमिक पुष्पाञ्जलि देकर श्मशान यात्रा आरम्भ कर दी है।

॥ शव संस्कार ॥

दिशा एवं प्रेरणा — भारतीय संस्कृति, देव संस्कृति जीवन के अनन्त प्रवाह को मान्यता देती है। मृत्यु जीवन को छीन लेने वाली भयावनी वस्तु नहीं, जीवन का जीर्णोद्धार करने वाली हितकारी प्रक्रिया मानी जाती है। जब आत्मा महत् तत्त्व की ओर बढ़ गई, तो शरीरगत पञ्चतत्त्वों को भी पञ्च महाभूतों में परिवर्तित करा देते हैं। जीवात्मा को सद्गति देने के साथ कायागत पञ्चतत्त्वों को पञ्च महाभूतों में मिलाने के लिए यज्ञीय परिपाटी अपनाई जाती है। इसलिए शव को पवित्र किया जाता है।

शोक इस पुण्य प्रक्रिया में बाधक बनता है। दु:ख स्वाभाविक है। दु:ख उसे होता है, जिसे मृतात्मा से स्नेह हो, उस स्नेह को जीवन्त रखना चाहिए, किन्तु उसे शोक परक बनाने की अपेक्षा मृतात्मा की सद्गति को महत्त्व देते हुए निर्धारित कर्मकाण्ड में भावनात्मक योग सभी को देना चाहिए। सभी का ध्यान आकर्षित करके, संस्कार के अनुरूप, वातावरण बनाकर क्रम आरम्भ किया जाए। प्रथा के अनुसार कहीं पर घर में ही स्नान कराके ले जाते हैं कहीं पर नदी समीप हो, तो वहाँ स्नान कराते हैं, घर पर स्नान कराने में यह लाभ है कि स्वच्छ वस्त्र भी वहाँ आसानी से पहनाए जा सकते हैं।

क्रिया और भावना — घर में भूमि धोकर गोबर से लीपकर शुद्ध करके, इस पर स्वस्तिक आदि लिखकर तैयार रखें। शव को शुद्ध जल, गंगाजल से स्नान कराकर या गीले कपड़ों से पोंछकर, शुद्ध वस्त्र पहनाकर उस स्थान पर लिटाएँ। मृतक कर्म करने वाले पवित्र जल लेकर शव पर सिञ्चन करें। भावना करें कि शरीरगत पञ्चभूतों को यज्ञ के उपयुक्त बना रहे हैं। भूल से इनका उपयोग गलत कार्यों में हुआ हो, तो शरीर यज्ञ के पूर्व उन कुसंस्कारों को धुलकर दूर कर रहे हैं।

'ओं आपो हिष्ठा' इत्यादि मन्त्र बोलकर शव स्नान कराएँ।

अब चन्दन और पुष्पादि से शव को सजाएँ। भावना करें कि पञ्चभूतों को ऐसा संस्कार दे रहे हैं, जो भविष्य में किसी का शरीर बने, तो उसके आदर्श जीवन में सहायक सिद्ध हों। यह मन्त्र बोलते हुए शव को सजाएँ।

ओं यमाय सोमं सुनुत, यमाय जुहुता हविः।
यमं ह यज्ञो गच्छति, अग्निदूतो अरंकृतः॥ - ऋ. १०.१४.१३

इसके बाद अन्त्येष्टि संस्कार करने वाला दक्षिण दिशा को मुख करके बैठे। पवित्री धारण करें फिर हाथ में यव-अक्षत, पुष्प, जल, कुश लेकर संस्कार का सङ्कल्प करें।

............नामाऽहं (मृतक का नाम) प्रेतस्य प्रेतत्त्व-निवृत्त्या-उत्तमलोक प्राप्त्यर्थं और्ध्वदेहिकं करिष्ये।

सङ्कल्प के बाद प्रथम पिण्डदान करें। फिर शव उठाकर बाहर शव शय्या (ठठरी) तक लाएँ, भावना करें कि यह यात्रा सभी को करनी है, इसलिए अपने कर्मों को करने योग्य कर्मों की तुलना में तौलते रहें। मन्त्र इस प्रकार है –

ओं वायुरनिलममृतमथेदं, भस्मान्तः शरीरम्।
ओं क्रतो स्मर, कृतं स्मर, क्रतो स्मर, कृतं स्मर ॥ ईश. १७

शय्या पर शव लिटाने के बाद उसे बाँधे, सज्जित करें और दूसरा पिण्ड अर्पित करें। अब सभी पुष्पाञ्जलि दें। हाथ में पुष्प लेकर स्वस्तिवाचन बोलें। भावना करें – मृतक की सद्गति के लिए तथा स्वयं सद्गति की पात्रता पाने योग्य कर्म करने की प्रबल आकांक्षा व्यक्त करते हुए सूक्ष्म जगत् की दिव्य शक्ति का सहयोग भरा वातावरण निर्मित कर रहे हैं।

स्वस्तिवाचन के बाद पुन**: ओं क्रतो स्मर.......**मन्त्र बोलते हुए पुष्प अर्पित करें। तत्पश्चात् **ओं अग्ने नय सुपथा राय.....** मन्त्र बोलते हुए शव यात्रा प्रारम्भ की जाए।

उपसंहार :–

प्राचीन ऋषि–मुनियों द्वारा मनुष्य की शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, और सामाजिक उन्नति के लिए संस्कारों की परिकल्पना की गई थी। मानव जीवन समस समय पर विभिन्न परिस्थितियों को सुचारु रूप से चलाने के लिए शिक्षा, सदाचार, शुद्ध वातावरण अनुकूल परिस्थिति और विवेक इत्यादि की आवश्यकता होती है। संस्कारों के माध्यम द्वारा न सिर्फ मनुष्य का शरीर परंतु सूक्ष्म अंत:करण पर भी स्वच्छ एवं अनुकूल प्रभाव पड़ता है। षोडश संस्कार करने पर मनुष्य सोलह बार अपने जीवन काल में संस्कारित होकर मानव शरीर को धारण किए हुए ही देवताओं के तुल्य यश एवं मान सम्मान को प्राप्त कर लेता है। मानव एवं राष्ट्र को उन्नति की ओर अग्रसर करने के लिए संस्कारों का होना परम आवश्यक है।

सन्दर्भ सूचि ग्रन्थ

१. वैदिक संस्कारों के परिचय के लिए से।
२. स्वामी दयानन्द कृत संस्कार विधि, ऋषि उद्यान, अजमेर।
३. स्वामी विद्यानंद कृत संस्कार भास्कर, इंटरनेशनल आर्यन फाउन्डेशन, मुंबई
४. मदनमोहन विद्यासागर कृत संस्कार समुच्चय, ऋषि उद्यान, अजमेर

अन्त्येष्टि संस्कार पद्धति

– મહન્ત ભાવેશ કુમાર, શોધછાત્ર
ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય, અમદાવાદ

पौराणिक विधि से किस प्रकार अन्त्येष्टि संस्कार किया जाता है। हिन्दु धर्म में कुल सोलह संस्कार माने गए हैं जो एक व्यक्ति के अपनी माँ के गर्भ से ही शुरू हो जाते हैं तथा उसके जीवन के हर महत्त्वपूर्ण पड़ाव पर आते हैं। उन्हीं संस्कारों में सबसे अन्तिम संस्कार है, अन्त्येष्टि संस्कार जिसे एक मनुष्य के दावारा अपनी देह त्याग करने के पश्चात् उसके परिवार वालों के द्वारा संपन्न किया जाता है। यह सुनने में तो विचित्र लगता है किन्तु उस व्यक्ति की आत्मा की शान्ति के उद्देश्य से यह संस्कार किया जाना आवश्यक होता है। अब हम अन्त्येष्टि संस्कार के बारे में जानेंगे।

अन्त्येष्टि संस्कार क्या होता है ?

जो प्राणी इस मृत्यु लोक में जन्म लेता है चाहे वह स्वयं भगवान ही क्यों न हो, उसे एक दिन इस पृथ्वी को छोड़कर हमेशा के लिए जाना होता है। हमारे धर्मशास्त्रों में आत्मा को अमर माना गया है जबकि देह को नश्वर। एक आत्मा शरीर को कपड़ों की भाँति बदलती है। वह एक शिशु में प्रवेश करती है जिसमें वह कई अवस्थाओं को देखती हुई वृद्धवस्था तक पहुँचती है तथा जब वह शरीर निष्काम हो जाता है तब वह उस शरीर को छोड़कर चली जाती है। इसे ही मनुष्य के द्वारा देह त्याग की संज्ञा दी गयी है।

एक मनुष्य के देह त्याग के पश्चात् उस शरीर को उन्हीं पंचभूतों में मिलाना आवश्यक होता है जिनसे उसके शरीर का निर्माण हुआ है। ये पंचभूत होते हैं – आकाश, जल, वायु, अग्नि तथा मिट्टी। इन पंचतत्त्वों में व्यक्ति के शरीर को पुनः मिलाकर पर्यावरण की रक्षा भी की जाती है। इस संस्कार को करने के पश्चात् एक व्यक्ति वापस अपने लोक को चला जाता है।

अन्त्येष्टि संस्कार कैसे किया जाता है ?

इस संस्कार को करने का अधिकार उस व्यक्ति के सबसे बड़े पुत्र को होता है। पुत्र के ना होने की स्थिति में भाई या भाई के ना होने पर परिवार का कोई बड़ा सदस्य उस कर्त्तव्य का निर्वहन करता है। इसके लिए उस व्यक्ति को स्नान इत्यादि करवा कर नए वस्त्र धारण करवाए जाते हैं तथा पंडित के द्वारा वैदिक मन्त्रों का उच्चारण किया जाता है।

इसके पश्चात् उसके लिए अर्थी तैयार की जाती है तथा पूरे विधि विधान से श्मशान घाट-नदी किनारे लेकर जाया जाता है। कुछ परिवारों में घर से अग्नि लेकर जाने की भी प्रथा होती है तथा उसी अग्नि के द्वारा उन्हें अन्तिम चिता दी जाती है। अन्त में बड़े पुत्र तथा पंडित के द्वारा मृत व्यक्ति को अग्नि दी जाती है।

इसके पश्चात् मृत व्यक्ति के परिवारवालों को तेरह दिनों तक कुछ चीजों को करने की मनाही होती है। इस दौरान घर में पूजा-पाठ नहीं किया जाता तथा बाहर जाने की मनाही होती है। चिता के ठंडी होने के पश्चात् मृत

व्यक्ति की अस्थियों को एकत्रित किया जाता है तथा उसे बहती नदी में प्रवाहित कर दिया जाता है। उत्तर भारत में इसे ज्यादातर गंगा नदी में प्रवाहित किया जाता है।

मरने के बाद शरीर के संबंध में भिन्न-भिन्न धर्मों के विचार मरने के बाद आत्मा का क्या होता है, इस पर हमने प्रकाश डाला। अब यह देखना है कि मरने के बाद शरीर का क्या होता है ? वैसे तो इस प्रश्न का उत्तर स्पष्ट है - शरीर नष्ट हो जाता है, परन्तु इसका नाश किस विधि से हो, इस सम्बन्ध में संसार में भिन्न-भिन्न विचार हैं। उन विचारों पर यहाँ कुछ प्रकाश डाला जाएगा।

(१) ईजिप्ट में मुर्दे को मम्मियों की तरह सुरक्षित रखना - मृत देह का क्या किया जाए, इस सम्बन्ध में संसार में अनेक उपाय प्रचलित हैं। अनेक जातियों में यह समझा जाता रहा है कि जब कोई मर जाता है, तब उसका शरीर से सम्बन्ध सदा के लिए नहीं छूटता, उसका शरीर के साथ सम्बन्ध किसी अदृश्य तौर पर बना रहता है। अगर मृत आत्मा इस लोक को छोड़कर किसी अन्य लोक में चला भी जाता है, तो भी उसका इस लोक तथा इस देह से नाता बना रहता है। मृत व्यक्ति से भय तथा उसके प्रति प्रेम - ये दोनों भावनाएँ मनुष्य को नहीं छोड़ती। यही कारण है कि ये जातियाँ मृत देह को किसी-न-किसी प्रकार सुरक्षित रखने का प्रयत्न करती है। उनकी समझ में यह नहीं आता कि मरने के बाद सब कुछ चूट जाता है। यह शायद इसलिये है, क्योंकि आत्मा की अमरता का विचार मनुष्य के लिए एक प्रिय विचार है, और यदि आत्मा अमर है, तो अविकसित मन के लिए यह सोचना स्वाभाविक है कि वह आत्मा के लिए उसके शरीर की जिस किसी उपाय से भी हो सके रक्षा करे ताकि वह शरीर आत्मा के काम आ सके। अनेक जातियों में मृत देह को भूमिसात् करते हुए उसके बर्तन, उसके खाने का सामान, उसका फर्नीचर आदि सब उसके साथ रख देने की प्रथा है। कई जातियों में बच्चे के मरने पर स्त्रियाँ अपने स्तनों से दुध निकालकर उसके मुँह में भर देती हैं ताकि बच्चा उस दु:ख का सेवन कर सके। बलगेरिया में यहाँ का पुरोहित कब्र बनाता हुआ उसमें एक छेद रख देता था ताकि उसमें से मृत व्यक्ति को पानी तथा भोजन पहुँचता रहे। कई जातियों में जब उनका मुखिया या राजा मरता था तब उसकी इतनी बड़ी बनाई जाती थी ताकि उसके गुलाम तथा स्त्रियाँ भी उसमें मारकर वहाँ रखी जा सकें। कभी-कभी मारकर और कभी-कभी मुखिया की जीवित पत्नियों को मृत व्यक्ति के साथ गाड़ दिया जाता था ताकि वे उसके काम आ सके।

इन प्रथाओं का मूर्तिमान् उदाहरण ईजिप्ट के मम्मी (Mummies) हैं। प्राचीन इजिप्शियनों को सबसे बड़ी चिन्ता इस बात की होती थी कि अपने मृत राजा का शरीर किसी प्रकार औषधियों से अनुभावित (Annoint) करें ताकि मृत व्यक्ति का आत्मा का 'परलोक' (Osiris) से इस लोक के अपने शरीर के साथ आना जाना बना रहे। यही कारण था कि वे शरीर को जलाते नहीं थे, कब्र में सुरक्षित रखते थे। ईजिप्ट में इन राजाओं की जिन्हें फैरोहा कहा जाता था बड़ी बड़ी कब्रें बनी हुई हैं, जिन्हें पिरामिड (Pyramids) कहा जाता है। इन पिरामिडों में प्राचीन राजाओं के शरीर औषधियों से अनुभावित हुए पड़े हैं, साथ ही उनकी स्त्रियाँ, उनके नोकर-चाकर, उनके फर्नीचर आदि सामान भी उनके मृत देहों के साथ सुरक्षित हैं। ये पिरामिड संसार महान् आश्रयों में गिने जाते हैं।

(२) ईसाईयत में मुर्दे को गाढ़ना-ईसाई धर्म का मूल यहूदी धर्म है। यहूदी लोग मुर्दे को गाड़ते थे। ईसा मसीह भी यहूदी थे, इसलिए जब वे मरे तो उन्हें एक पहाड़ी में गाड़ा गया। ईसाई मानते हैं कि तीसरे दिन वे कब्र में

से निकल गये और परमात्मा के पास चले गये। इसी की स्मृति में ईसाईयों ने मुर्दों को गाड़ना जारी रखा। उनका विश्वास तथा आराम की जगह है, और जब तक कब्रें खुलेंगी नहीं तब तक वे उसमें सुख की नींद सोते रहेंगे। इसके बाद सृष्टि के अन्त का दिन आयेगा, जब सब कब्रें खुलेंगी, सब उठ खड़े होंगे। और सब देखेंगे कि परमात्मा के दायें हाथ मसीह बैठे हां और ईसा में विश्वास लानेवालों तथा अविश्वासियों के भाग्य का निपटारा हो रहा है। इस समय को वे (Resurrection) का दिन कहते हैं हजरत मसीह में विश्वास लाने वाले स्वर्ग में तथा अविश्वासी नरक में सदा के लिए भेज दिये जायेंगे। आत्मा को कर्मों का इस प्रकार का फल मिल सके इसलिये – ईसाइयों में मृत व्यक्ति के शरीर को कब्र में सम्भालकर रखा जाता है।

(३) इस्लाम में मुर्दे को गाड़ना – जिस कारण ईसाई मुर्दे को गाड़ते हैं लगभग वही कारण इस्लाम में मुर्दे को गाड़ने का है। उनका कहना है कि सृष्टि का जब अन्त – अर्थात् कयामत का दिन आयेगा, तब 'सुर' नाम की एक तुरही बजेगी, सब कब्रें खुल जाएँगी और जन्नत और दोजख का फैसला होगा। प्रश्न हो सकता है कि उस समय जो जीवित होंगे, मरे नहीं होंगे इसलिए उनकी कब्रें भी नहीं बनी होंगी, उनका क्या होगा ? इसका उत्तर वे यह देते हैं कि कयामत के दिन की तुरही बजते साथ ही जो भी उस समय जिन्दा होंगे वे सब पर जायेंगे। प्रश्न हो सकता है कि इतने दिन कब्र में पड़े-पड़े जिस्म मिट्टी बन जायेगा, फिर मुर्दे कैसे उठ खड़े होंगे ? डॉ. सेल ने इस प्रश्न को उठाकर कुरान के अंग्रेजी अनुवाद में लिखा है कि हजरत मुहम्मद ने इस समस्या का हल यह निकाला था कि शरीर ही मिट्टी हो जायेगा, परन्तु एक हड्डी बची रहेगी, जिसका नाम 'अल अज्ब' है, जिसे अंग्रेजी में (Os Coccygis) या रीढ़ की अन्तिम हड्डी कहा जाता है। इस्लाम में यह विचार यहूदी धर्म से लिया गया है। वे इस हड्डी को 'लुज' (Luz) कहते हैं। कयामत के दिन से ४० दिन तक बारिश होगी, जिससे जैसे बारिश बढ़ने से बीज से बौधे उठ खड़े होते हैं वैसे 'अल अज्ब' से सब मुर्दे उठ खड़े होंगे। यहूदी धर्म में कहा गया है कि कयामत के समय ओस पड़ेगी, जिसके कारण 'लुज' रीढ़ की हड्डी के भीग जाने मुर्दे उठ खड़े होंगे।

— इस्लाम के अनुसार मुर्दे को किब्ला — अर्थात् मक्का शरीफ — की रफ मुँह रखके दफनाया जाता है। कब्र इतनी गहरी बनाई जाती है ताकि वक्त पड़ने पर मुर्दा आसानी से उठकर बैठ सके। कब्र में 'मुनकिर' और 'नकीर' — दो फरिश्ते मुर्दे के दायें बायें बैठकर उससे उसके अच्छे-बुरे कर्मों की पड़ताल करेंगे, जिसके अनुसार उसे जन्नत या दोजख में भेजा जाएगा। क्योंकि मुर्दे के साथ यह सब कुछ करना होता है इसलिए इस्लाम में मुर्दे को जलाने के स्थान में गाड़ना जरूरी है ताकि वह बना रहे।

(४) पारसी धर्म में मुर्दे को हवा में खुला छोड़ देना — पारसियों में मुर्दे — को न गाड़ा जाता है, न जलाया जाता है। मुर्दा शरीर को एक बुर्ज पर खुला, नंगा रख दिया जाता है। बुर्ज पर रखने का अर्थ है – जमीन पर, मिट्टी पर, ईंटों पर, पत्थरों पर – कहीं भी ऐसे स्थान पर जहाँ अन्तरिक्ष के पक्षी उसे खाकर खत्म कर दें। बम्बई में एक बुर्ज बना हुआ है, जिसे (Tower of Silence) कहते हैं। मुर्दे को लाकर उस पर के तख्तों पर उसे नंगा रख दिया जाता है। ले जानेवालों को 'नासासालार' कहते हैं। वहाँ सैंकडों गिद्ध लाश को खाने के लिए मण्डराया करते हैं। लाश के वहाँ रखते ही ये गिद्ध एक-दो घण्टों में ही उसका तिया-पाँचा कर देते हैं, सिर्फ हड्डियाँ रह जाती हैं। ये लोग मुर्दे को न तो प्राचीन इजिप्शियन्स की तरह सुरक्षित रखते हैं, न उसे जमीन में गाड़ते हैं। जिस प्रकार जीवित अवस्था

में प्राणी शुभ कार्य करता था, उसी प्रकार मरने पर वह पक्षियों की क्षुधा-निवृत्ति के शुभ काम आ जाता है। 'टॉवर ओॉफ साइलेन्स' पर दिनों दिन हड्डियों का ढेर बढ़ता जाता है। साल में दो बार नासासालार टॉवर का फट्टा हटाकर उसे साफ कर देते हैं और हड्डियाँ नीचे कुएँ में जा गिरती हैं। पारसियों के 'टॉवर ऑफ साइलेंस' पर मुर्दों को खुला छोड़ देने की एक घटना का उल्लेख रुडयार्ड किपलिंग (Rudyard Kipling - १८६५-१९३६) रेस दिन्बें १९०७ में साहित्य का नोबल प्राइज मिला था, जीवन के संस्मरणों में मिलता है। वे भारत में उत्पन्न हुए थे, और बरसों यहाँ पत्रकारिता का कार्य करते रहे। बचपन में उनके माता-पिता का निवास स्थान पारसियों के 'टॉवर ऑफ - साइलेंस' के पास ही था। दिन उन्होंने देखा कि उनके पिता के बगीचे में एक बच्चे की गली-सड़ी बाँह कहीं से आ पड़ी। किपलिंग ने अपनी माँ से इसका रहस्य जानना चाहा, परन्तु उन्होंने उसे डाँट दिया। इस बीच किपलिंग की आया ने इसका रहस्य खोल दिया। मुर्दे को इस प्रकार खुला छोड़ देने से इस प्रकार की घटनाओं का हो जाना कोई बड़ी बात नहीं है, परन्तु ऐसी घटनाओं को देखकर चित्त को क्षोभ अवश्य होता है। इस घटना का उल्लेख श्री बसन्त ए. शाहाने ने १८ सितम्बर १९७६ के 'इलस्ट्रेटेड वीकली' में किया है।

(५) हिन्दुओं में मुर्दे को जला दिया जाता है - हमने देखा कि जो लोग मृतक को सुरक्षित रखते हैं या कब्र आदि में गाड़ देते हैं, वे मर जाने पर भी जीव का शव के साथ किसी-न-किसी प्रकार के सम्बन्ध की कल्पना बनाये रखते हैं, हिन्दुओं में भी शब के जला दिये जाने पर भी पुराणमतावलम्बी श्राद्धादि के रूप में मृतक के शरीर के साथ तो नहीं, परन्तु आत्मा के साथ सम्बन्ध बनाये रखने का सा व्यवहार करते हैं। परन्तु शुद्ध वैदिक धर्म में शरीर के भस्मित हो जाने पर - मृतक के शरीर तथा आत्मा का कोई सम्बन्ध नहीं रहता — 'भस्मान्तꣳ शरीरम्' के अनुसार शरीर के साथ आत्मा का सम्बन्ध उसके भस्म हो जाने के बाद समाप्त हो जाता है, सम्बन्धियों का भी शरीर के साथ तो कोई नहीं, परन्तु आत्मा के साथ भी स्मृति मात्र का सम्बन्ध रह जाता है, अन्य कुछ नहीं। वैज्ञानिक दृष्टि से विचार किया जाए तो यही बात युक्ति की कसौटी पर ठीक बैठती है।

इसके अतिरिक्त हिन्दु अथवा वैदिक धर्मी मुर्दे को इसलिए भी निःसंकोच जला दिते हैं, क्योंकि उनके अनुसार कर्म-फल के लिये यहुदी, ईसाई या मुसलमानों की तरह कयामत के दिन तक इन्तजार करना जरूरी नहीं है। कर्म का फल शरीर के साथ बन्धा हुआ नहीं, आत्मा के साथ कर्म के फल का सम्बन्ध है, शरीर के भस्म हो जाने पर भी आत्मा को कर्म का फल मिल जाता है, इसके लिए शरीर को सम्भालकर रखने या जमीन में दबाकर रखने की जरूरत नहीं है।

हिन्दुओं में कई लोग संन्यासियों का अग्नि-दाह करने के स्थान में उनका जलप्रवाह करते हैं। मनुस्मृति (६.४३) में संन्यासी के लिए लिखा है।

अनग्निः अनिकेतः स्यात् ग्रामं अन्नार्थं आश्रयेत् उपेक्षकः असंकुसुकः मुनिर्भाव समाहितः ॥

- अर्थात् संन्यासी 'अनग्निः' होता है - आहवनीयादि अग्नियों से रहित होता है। उसके लिए कहा गया है कि वह कहीं अपना स्वाभिमत घर भी न बाँधे, और अन्न-वस्त्रादि के लिए ग्राम का आश्रय ले, बुरे मनुष्यों की उपेक्षा करता और स्थिर बुद्धि मननशील होकर परमेश्वर में अपनी भावना का समाधान करता हुआ विचरे।

इस श्लोक के फुटनोट में संस्कार विधि में लिखा है – 'इसी (अनग्नि) पद – से भ्रान्ति में पड़कर संन्यासियों का दाह नहीं करते और संन्यासी लोग अग्नि को नहीं छूते यह पाप संन्यासियों के पीछे लग गया। यहाँ आहवनीयादि–संज्ञक अग्नियों को छोड़ना है, स्पर्श या दाह–कर्म छोड़ना नहीं है।' इसलिए ऋषि दयानन्द के मतानुसार संन्यासियों के मृत शरीर का भी दाह–संस्कार ही होना उचित है।

युरोप तथा अमरीका में शव दाह —

(१) शव दाह का युरोप में इतिहास — यह शरीर जिन तत्त्वों से बना हे वे हैं पृथिवी, जल, अग्नि, आकाश तथा वायु। विश्व भर के लोग मरने पर मृतक शरीर को इन्हीं तत्त्वों में से किसी एक की भेंट कर देते हैं। जो लोग गाड़ते हैं वे पृथिवि की, जो जल प्रवाह कर देते हैं वे जल की, जो दाह–कर्म कर देते हैं वे अग्नि की और जो शव को खुले में छोड़ देते हैं वे मृतक को वायु की भेंट कर देते हैं। ये चारों तत्त्व मृत शरीर को आत्मसात् कर सृष्टि–तत्त्वों में अणुकृत् कर देते हैं। इस सबका परिणाम यह होता है कि मृत देह का कुछ नहीं बचता, कुछ का परमाणुओं में विच्छिन्न हो जाता है, कुछ मीन, पशु–पक्षियों के पेट में चले जाते हैं। जिन्हें नदी में बहा देते हैं उन्हें जल के जन्तु और जिन्हें खुला छोड़ देते हैं उन्हें पशु–पक्षी समाप्त कर देते हैं। सोचने की बात यह है कि इन सबमें से वैज्ञानिक विधि कौन सी है। –

कोई समय था जब युरोप में सर्वत्र रोम का आधिपत्य था। उस समय रोमन राज्य में उच्च वर्ग के लोग मुर्दों को जलाते थे, गाड़ते नहीं थे। रोमन लोगों की देखा–देखी युरोप में भी मुर्दों को जलाया जाता था। रोमन लोगों ने मुर्दों को जलाने की रीति ग्रीक लोगों से ली थी, और ग्रीस पर किसी समय भारत की विचारधारा का प्रभाव था। पाइथोगोरस, जो ग्रीक दार्शनिक था, भारत आता था। प्लेटो की विचारधारा में भारत का प्रभाव तो स्पष्ट दिखता ही है। भारत से ग्रीस, ग्रीस से रोम, रोम से युरोप में मुर्दों के जलाने की रीति सर्वत्र फैली। इसके बाद जब ईसाइयत का प्रचार हुआ, और सृष्टि की समाप्ति के दिन हर व्यक्ति के सशरीर उठ खड़े होने के विचार ने जन्म लिया, तब मृतक को जला देने का चर्च की तरफ से विरोध हुआ। इसलिये विरोध हुआ कि अगर शव को जला दिया गया, तो आखीरी दिन जब हर व्यक्ति के पुण्य – पाप का लेखा–जोखा होकर स्वर्ग–नरक का बँटवारा होगा, तब शरीर के भस्म हो जाने पर किसे स्वर्ग मिल सकेगा, किसे नरक मिल सकेगा। शरीर ही न रहा तो 'पुनरुत्थान' (Resurrection) किसका होगा, स्वर्ग–नरक किसे मिलेगा। ईसाइयत के फैलने की वजह से पाश्चात्य–जगत् में तो अग्निदाह पर रोक लग गई, परन्तु पूर्वी देशों में शव दाह बदस्तूर चलता रहा। भारत, बर्मा, जापान में मुर्दे को जलाया ही जाता रहा। पूर्वी देशों में सिर्फ चीन अपवाद रहा, क्योंकि उनकी विचारधारा यह थी कि चीनी कहीं भी मरे उसे चीन की धरती में ही गाड़ना है। अब चीन में भी दाह की विधि चल पड़ी है।

१८७४ ईस्वी तक विश्व में मृतक के शरीर को निपटाने की यह स्थिति थी। इस समय इंगलैण्ड में महारानी विक्टोरिया का सर्जन सर हैनरी थौम्पसन था। १८७३ में वायना में एक प्रदर्शिनी हुई, जिसमें मृत दाह करने की एक भट्ठी दिखलाई गई थी, जो इटली में कहीं–कहीं मुर्दों को जलाने के काम आती थी। सर थौम्पसन इस मृत दाह की भट्ठी को देखकर बड़े प्रभावित हुए। उन्होंने ब्रिटेन में श्मशानों की जो दुर्गति देखी थी, इस भट्ठी को देखकर उनकी वे स्मृतियाँ ताजा हो गईं और वे सोचने लगे कि शवों का निपटारा करने के लिए इस प्रकार की श्मशानें क्यों

न बनाई जाएँ, जिनमें शवों को गाड़ने के स्थान में उन्हें जलाया जाए। परिणामस्वरूप उन्होंने शवदाह के विचार को मूर्त रूप देने के लिए एक संस्था बनाई जिसका नाम था — Cremation Society of England —'इंगलैण्ड की शव दाह संस्था'। शव दाह के विचार को दृढ़ आधार देने के लिए उन्होंने एक पुस्तक भी लिखी, जिसका नाम था — Cremation The Treatment of The Body after Death सर थौम्पसन के विचारों के साथ उस समय के वैज्ञानिकों, लेखकों, कलाविदों ने सहमति प्रकट की। इन लोगों ने मिलकर १३ जनवरी १८७४ में जिस 'क्रिमेशन सोसाइटी ऑफ इंगलैण्ड' की स्थापना की, उसके घोषणापत्र में कहा गया था।

"The promoters disapprove of the present system of burying the dead and wish to substitute some method which would rapidly resolve the body into its componevt elements by a process which could not offend the living and would render the remains perfectly innocuous." – अर्थात् इस संस्था के अभिभावक मुर्दे गाड़ने का प्रचलित रीति का अनुमोदन नहीं करते और चाहते हैं कि इसकी जगह कोई ऐसी विधि अपनाई जाए, जिससे शरीर शीघ्र से शीघ्र अपने घटक तत्त्वों में विलीन हो जाए और जिस रीति से न तो जीवित व्यक्ति तिरस्कृत हों और ही मृत शरीर भी सर्वथा दोषरहित हो जाए। हम पहले लिख आये हैं। कि मृत गाड़ना ईसाइयत की दृष्टि से क्यों धार्मिक कृत्य था, शरीर को जला दिया जाए तो 'पुनरुत्थान' (Resurrection) किसका हो ? इस प्रकार इस संस्था के बन जाने पर भी चर्च के विरोध के कारण संस्था को शव दाह के लिए कोई भूमि नहीं मिली, परन्तु संस्था के संचालक इस दिशा में लगातार प्रयत्नशील रहे। अन्त में ४ साल बाद उन्हें सर्रे जगह पर वोकिंग स्थान में जगह मिली, जहाँ इंगलैण्ड में पहला दाह श्मशान (Crematouium) बना। इसके बन जाने पर भी चर्च के विरोध के कारण कोई व्यक्ति शव को जलाने के लिए तैयार नहीं हुआ। १८८३ में डॉ. विलियम प्राइस ने अपने मृत बच्चे का दाह-कर्म करने का प्रयत्न किया, जिस कारण उस पर मुकदमा चलाया गया। अन्त में अदालत ने यह फैसला दिया कि शव का दाह-कर्म अवैधानिक नहीं है।

(२) युरोप में शव दाह कानून - १९०२ में इंगलैण्ड में पहले-पहल 'शव दाह विधेयक' (Cremation Act) पास हुआ। इसके पास होने के बावजूद शव दाह के लिये इने-गिने व्यक्ति ही तैयार होते थे। इस दिशा में विशेष प्रगति द्वितीय विश्वयुद्ध के समय में हुई। मरनेवालों की संख्या इतनी अधिक थी कि दफनाने की तंगी अनुभव होने लगी, क्यों इनके लिए भूमि पर्याप्त नहीं थी। इंगलैण्ड में यह अनुभव किया जाने लगा कि मुर्दों को भूमि में गाड़ना भूमि का दुरुपयोग करना था। इससे दाह करने की प्रवृत्ति को प्रोत्साहन मिलने लगा। २० वीं शताब्दी के उत्तरार्ध से शव गृहों में जलाये जाने वाले मृतकों की संख्या ३ लाख प्रतिवर्ष बढ़ने लगी। इसका अर्थ यह है कि इंगलैण्ड में जितने व्यक्ति मरते थे उनमें से आधे जलाये जाने लगे। इस बीच 'दाह-गृहों' (Crematoria) की संख्या १९० तक पहुँच गई। इंगलैण्ड में मृतकों के दाह-कर्म के देखा-देखी युरोप के अन्य देशों में शव दाह का अनुकरण होने लगा। स्कैण्डेनेवियन देशों, आस्ट्रेलिया, न्यूजीलैण्ड में ३० प्रतिशत मुर्दे जलाये जाने लगे। हर देश में ऐसे कानून बनाये गये, जिनमें शव दाह को वैधता दी गई। शव दाह पर एक कानूनी आपत्ति थी। मृतक को जला देने से फिर उसके सम्बन्ध में किये गये किसी अपराध की जाँच नहीं हो सकती थी क्योंकि उसके जल जाने से किसी भी प्रकार की साक्षी नष्ट हो जाती थी। अगर मृतक की हत्या की गई है या उसने आत्मघात किया है इस सब की जाँच

कब्र – में पड़े शवको निकालकर तो हो सकती थी, उसके जला दिये जाने पर नहीं। इसलिये युरोप में शव दाह के सम्बन्ध में जो कानून बने, उनमें ऐसे प्रतिबन्ध लगा दिये गये, जिससे इस बात की रोकथाम हो सकती थी। मुर्दा जलाने के लिए डाक्टरी सर्टिफिकेट लेना तथा अन्य इसी प्रकार के रोक लगा दिये गये।

अमेरिका में शव दाह का सूत्रपात १८७६ से हुआ। अमेरीका की 'शव दाह संस्था' (Cremation Association of America) के आंकड़ों अनुसार बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में अमेरिका में २३० 'शव दाह गृह' बन चुके थे, और १९७० – में एक वर्ष में ८८००० (अठासी हजार) मृतकों का दाह संस्कार हुआ था। युरोप तथा अमेरिका में १९३७ से प्रत्येक देश में अपनी-अपनी 'राष्ट्रीय शव दाह संस्थाएँ' बन गई और वे आपस में विचार-विनिमय कर सकें इस आशय से एक 'अन्तर्राष्ट्रीय शव दाह संगठन' (International Cremation Federation) की भी स्थापना हो गई, जिसका मुख्य कार्यालय लन्दन में है। यह संगठन त्रिवार्षिक कांग्रेसे करता रहता है, जिनमें शव दाह को प्रोत्साहन देने के कार्यक्रमों पर विचार होता है।

हमने देखा कि जहाँ-जहाँ मुर्दे गाड़े जाते थे, वहाँ-वहाँ यह चेतना जागृत होती जाती है कि गाड़ने की अपेक्षा जलाना ज्यादा युक्तिसंगत है। इस चेतना के बढ़ते जाने के निम्न कारण हैं —

(१) मृत शरीर को जलाने से भूमि बहुत कम खर्च होती है। कब्रों से स्थान-स्थान पर बहुत सी भूमि घिर जाती है।

(२) कब्रिस्तान के कारण बहुत-से रोग वायुमण्डल को दूषित कर देते हैं, वायु के दूषित होने से वे फैलकर समाज में रोग फैलाने के कारण बनते हैं। मुर्दों के जला देने से यह नहीं होता।

(३) जो जल कब्रिस्तान के पास होकर जाता है वह रोग का कारण बन जाता है, जलाने से ऐसा नहीं होता।

(४) कुछ पशु मृत शरीर को उखाड़कर खा जाते हैं और रोगी-शरीर को खाने से वे रोगी बनकर मनुष्यों में भी रोग फैलाते हैं। जलाने से यह बुराई नहीं होती।

(५) कुछ कफन चोर कब्र खोदकर शरीर का कफन उतार लेते हैं। इस प्रकार मृतक के सम्बन्धियों के मनोभावों को ठेस पहुँचती है। मृतक को जला देने से ऐसा नहीं हो सकता।

(६) लाखों बीघा जमीन संसार में कब्रिस्तानों के कारण रुकी पड़ी है। जलाना शुरु करने से यह खेती तथा मकान बनाने के काम आयेगी। जिन्दों के लिए ही जमीन थोड़ी पड़ रही है, उसे मुर्दों ने घेर रखा है।

(७) दरगाहों की समाधि-पूजा, कब्रों की पूजा, पीरों की पूजा, मुर्दों की पूजा अनेक प्रकार के पाखण्ड मुर्दों को जला देने से खत्म हो जायेंगे।

(८) बहुत से पुजारी जिनका पेशा यही है कि कब्रों, दरगाहों का चढ़ावा खायें, वे लाभदायक काम पर लगकर समाज के लिए उपयोगी व्यक्ति बनेंगे।

(९) इन मजारों की पूजा करने, चढ़ावा चढ़ाने और आने-जाने में जो करोड़ों रुपया व्यर्थ का व्यय होता है वह बच जाएगा।

(१०) सैकड़ों दरगाहें और मकबरे ऐसे हैं जो हजारों नहीं लाखों रुपये की लागत से बने हैं। इस प्रकार जो करोडों रुपया अनावश्यक खर्च होता है वह बचकर शिक्षा, स्वास्थ्य-रक्षा आदि उपयोगी कार्यों पर व्यय हो सकेगा।

(११) अनेक पतित लोग मुर्दों को उखाड़कर उनके साथ कुकर्म करते पकड़े गये हैं — इन मुर्दों की ऐसी दुर्गति नहीं होगी। कुछ तकियों और हिन्दु समाधियों पर चरस, गाँजा, अफीम और शराब पी जाती है — ये दुराचार तथा भ्रष्टाचार भी नहीं होंगे। इसलिए स्वास्थ्य-रक्षा के विचार से, भूमि की कमी के विचार से, रुपये की बचत के विचार से और सदाचार के विचार से भी मुर्दों को गाड़ने की अपेक्षा जलाना ही उचित है। पाकी रहा मुर्दे को खुला फेंक देना जैसा पारसी करते हैं। वे मुर्दे को न तो जलाते हैं, न गाड़ते हैं, अपितु ऊँचे मचान पर रख देते हैं, जहाँ लाश को गिद्ध आदि खा जाते हैं। इस मचान के नीचे कुआँ होता है, जिसमें हड्डियाँ गिर जाती हैं।

ऋषि दयानन्द ने इन सब विधियों पर विचार करते हुए सत्यार्थप्रकाश में प्रश्नोत्तर के रूप में जो कुछ लिका है, वह इन सब रीतियों पर थोडे़ से गिने चुने शब्दों पर प्रकाश डालता है। वे लिखते हैं प्रश्न जलाना, गाड़ना, जल प्रवाह करना और जंगल में फेंक देना — इन चारों में से कौन-सी बात अच्छी है ?

उत्तर — सबसे बुरा गाड़ना है, उससे कुछ थोड़ा बुरा जल में डालना है, क्योंकि उसको जल-जन्तु उसी समय चीर-फाड़ कर खा जाते हैं, परन्तु जो कुछ हाड़ वा मल जल में रहेगा वह सड़कर जगत् को दुःखदायक होगा। उसरे कुछ एक थोड़ा बुरा जंगल में छोड़ना है, क्योंकि यद्यपि उसको मांसाहारी पशु-पक्षी नोंच खाएँगे तथा पि जो उसके हाड़ की मज्जा और मल सड़कर दुर्गन्ध करेगा, उतना जगत् का अनुपकार होगा, और जो जलाना है वह सर्वोत्तम है, क्योंकि उसके सब पदार्थ अणु होकर वायु में उड़ जाएँगे।

संस्कृत में मृत्यु के लिए 'पञ्चत्वं गतः' — यह शब्द है। शरीर पृथिवी, जल, अग्नि, वायु, आकाश — इन पाँच भूतों का बना है, इसलिए मरने के बाद शरीर के - इन पाँचों भूतों को जल्दी से जल्दी सूक्ष्म करके अपने मूलरूप में पहुँचा देना ही - वैदिक पद्धति है। पृथिवी का अर्थ भूमि या मिट्टी नहीं, जल का अर्थ पानी नहीं, वायु का अर्थ यह बहती हुई हवा नहीं। ये तो इनके स्थूल रूप हैं। इन रूपों से भी सूक्ष्म रूप है - इन पाँचों भूतों का। ये स्थूल रूप दृश्य हैं, वह रूप अदृश्य है। मृत शरीर को अदृश्य, सूक्ष्म पाँचों महाभूतों में जल्दी से जल्दी बदल देने का एकमात्र साधन 'अग्नि' है। अन्य सब साधन समय लेते हैं, अग्नि एक ऐसा साधन है जो इस काम को चटपट कर देता है। कब्र में गाड़ने पर मुर्दे को मिट्टी बनने में महीनों लगते हैं, जल में प्रवाह कर देने पर मृतक देह मछलियों के पेट में जाकर सड़ता और अपने मूल रूप में जाने में पर्याप्त समय लेता है, खुले छोड़ देने पर भी महीनों लगते हैं, जल में प्रवाह कर देने पर मृतक देह मछलियों के पेट में जाकर सड़ता और अपने मूल रूप में जाने में पर्याप्त समय लेता है, खुले छोड़ देने पर भी महीनों लगते हैं, क्योंकि हड्डियाँ तो बची ही रहती हैं - अग्नि द्वारा दाह कर्म ही एक ऐसा साधन है, जिससे घण्टे भर् में मृत देह के शव तत्त्व अपने मूल में पहुँच जाते हैं। श्री अत्रिदेव ने ठीक ही लिखा है —'जब आज मृत्यु दण्ड के लिये नये से नये उपाय हम ढूंढते हैं, जिनसे कि मनुष्य की आत्मा को कम-से-कम कष्ट हो और जल्दी से जल्दी प्राण निकल जायें, तो फिर इस मृत देह को जल्द से जल्द नष्ट करने के लिए क्यों न दाह-कर्म-विधि बरती जाए ? बिजली की धारा जिस प्रकार एक सेकेण्ड में मनुष्य के प्राण पखेरू लेकर उसे मुक्त कर देती है, उसी प्रकार अग्नि इस शरीर के परमाणुओं को स्थूल पंचभूतों को शीघ्र ही सूक्ष्म रूप में बदलकर शरीर का अस्तित्व ही समाप्त कर देती है, यह शरीर जहाँ से आया था वहीं चला जाता है। जो वस्तु जिससे ली थी, उसे शीघ्र

से शीघ्र, एकदम वापस कर देने का सरल, सुगम उपाय ऋषियों ने दाह-कर्म के रूप में बताया था। – अथर्ववेद, काण्ड-१८, सूक्त-२, मन्त्र-३४) में लिखा है।

ये निखाता ये परोप्ता ये दग्धा ये चोद्धताः ।

सर्वास्तानग्रे आ वह पितॄन्हविषे अत्तवे ॥

अर्थात् जो (निखाता) – भूमि में गाड़े गये हैं, (परोप्ता) – बिना किसी संस्कार के परे फेंक दिये गये हैं, (दग्धा) – जलाये गये हैं, (उद्धिताः) –उत् + हिताः किसी स्थान के ऊपर रख दिये गये हैं, (तान् सर्वान् पितॄन्) - उन सब बुजुर्गों के मृत देह को (अन्ने हविषे अत्तवे) – अग्नि द्वारा हवि रूप में खाये – जाने के लिए (आ वह) – ले आ।

इस मन्त्र में मृत शरीर के साथ जो जो भी व्यवहार हो सकता है, उस सबका परिगणन करके कहा गया है कि अग्नि द्वारा किया गया कर्म ही सर्वोत्तम है। 'निखाताः' का अर्थ है – जो लोग शव को गड्ढा खोदकर गाड़ देते हैं, जैसे मुसाई, ईसाई, मोहम्मदीय, 'परोप्ताः' का अर्थ है – जो लोग मरने पर लाश को जल या जंगल में परे फेंक देते हैं, जैसे संन्यासी आदि की असंस्कृत लाशें, 'दग्धाः' का अर्था है – जो लोग जला डालते हैं, जैसे हिन्दु, जापानी, बर्मी आदि, 'उद्धिताः' का अर्थ है – जो किसी ऊँचे स्थान पर जीव-जन्तुओं के भक्षण के लिए शव को रख देते हैं, जैसे पारसी आदि-इन सबको इस मन्त्र में अग्नि-दाह का आह्वान किया गया है। इससे अगले मन्त्र में मानव समाज को 'अग्निदग्धाः' तथा अनग्निदग्धाः' कहकर अग्निदाह को मृतक का सर्वोत्तम संस्कार संस्कार कहा गया है।

सन्दर्भ सूचि ग्रन्थ

१. वैदिक संस्कारों के परिचय के लिए (vedrishi.com) से।

२. स्वामी दयानन्द कृत संस्कार विधि, ऋषि उद्यान, अजमेर।

३. स्वामी विद्यानंद कृत संस्कार भास्कर, इंटरनेशनल आर्यन फाउन्डेशन, मुंबई

४. मदनमोहन विद्यासागर कृत संस्कार समुच्चय, ऋषि उद्यान, अजमेर

वृत्तनवनीतम्

– ''સંસ્કાર-વારસો સાચવવા માટે, શરૂઆત બાળકોથી કરવી'' આવા ઉમદા વિચારથી, શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્‌ની સંસ્કાર યાત્રા, બાળકોને સંસ્કૃતમાં રસ લેતાં કરવા માટેની રહી છે. સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વકાળથી (ઈ.સં. ૧૯૪૬થી) આ માટે, સંસ્કૃત શિક્ષણ અને પરીક્ષણ, શરૂ કરાયું. સમગ્ર ગુજરાતમાં ૬૦૦ જેટલાં કેન્દ્રોના સહયોગે, ૩૫ લાખ જેટલા બાળકોએ તેનો લાભ લીધો. બધું જ, सुखबोधाय થતું રહ્યું. પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ, સંસ્કૃત ભાષા અને સંસ્કૃત સાહિત્યની સેવા થતી જ રહી.

પુસ્તક પ્રકાશન પરીક્ષાઓનું આયોજન साम्मनस्यम् સામયિકનું પ્રસારણ, અનુવાદનાં કાર્ય, વગેરે થતાં જ રહ્યાં છે.

– **ડૉ. કમલેશ ચોકસી**ના સંયોજનમાં **ડૉ. મહેશ પટેલ** દ્વારા ગુજરાત ભરમાંથી જે તે ગ્રંથના અભ્યાસુ વિદ્વાનો વડે ઝૂમ મંચ પરથી, સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવિધ કૃતિઓનો પરિચય, સતત એક માસ પર્યંત કરાવાયા. દીપાવલી પર્વ નિમિત્તે, पुष्टिवर्धनम् यजनम् થયું. પરિષદ્‌ના પ્રમુખ શ્રી એમ. એસ. પરીખ, શ્રી ગીતાબેન મહેતા, ડૉ. વાસુદેવ પાઠક વગેરેની પ્રેરક ઉપસ્થિતિમાં સક્રિયતા પૂર્વક હોમ થયો.

– તાજેતરમાં જ, ૧૪ થી ૧૭ ફેબ્રુઆરીના રોજ, વિવિધ સમાસોની સમજ આપવામાં આવી. **ડૉ. ચોકસી**એ અવ્યયીભાવ સમાસ, વિભક્તિ તત્પુરુષસમાસ, **પ્રો. પ્રશાંતકુમારે**, **પ્રી. અમૃત ભોગાયતા**એ સમાનાધિકરણ સમાસ, **પ્રો. પંકજ ઠાકરે** બહુવ્રીહિ સમાસ, અને **પ્રો. આલોક વાઘેલા**એ દ્વન્દ્વ સમાસની સવિસ્તર અને સોદાહરણ સમજ આપી. પ્રશ્નોત્તર પણ થતા રહ્યા. આ 'સમાસ વિમર્શ પરિસંવાદ'માં અનુક્રમે, **ડૉ. ગીતાબેન મહેતા, શ્રી કૃષ્ણપ્રસાદ નિરોલા, ડૉ. દેવીસિંહ રાઠવા** અને **પ્રી. ડૉ. નરેન્દ્રકુમાર પંડ્યા**એ અધ્યક્ષીય ઉદ્‌બોધન દ્વારા પૂર્તિ કરી હતી. **શ્રી રવિ જાની, શ્રી મહેશ ઝાલા, શ્રી બલભદ્ર શાસ્ત્રી** અને **શ્રી કમલેશ રબારી**એ સુચારુ સંચાલન કર્યું.

– પરિષદ્‌ના ઉપપ્રમુખ **ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા**ને રાષ્ટ્રીય સ્તરે **''પદ્મશ્રી''**નો એવોર્ડ, **મા. રાષ્ટ્રપતિજી**ના શુભહસ્તે અપાયો.

– પરિષદ્‌ના પ્રધાનમંત્રી **ડૉ. વાસુદેવ પાઠક 'વાગર્થ'**ને **પૂ. શ્રી મોરારિબાપુ**ના શુભહસ્તે ઈ.સ. ૨૦૨૨ના વર્ષનો **''વાચસ્પતિ''** પુરસ્કાર એપ્રિલ ૨૦૨૨ માં એનાયત થશે. (૨૦૨૦ નો આ પુરસ્કાર **ડૉ. ગૌતમ પટેલ**ને અને ૨૦૨૧નો આ પુરસ્કાર **પ્રી. મનસુખ સાવલિયા**ને અપાશે. તેની સાથે જ **'ભામહ'** પુરસ્કારો **ડૉ. પ્રજ્ઞાબેન જોષી, ડૉ. નીમાબેન ભાવનગરી** અને **ડૉ. હંસાબેન હીંડોચા**ને અપાશે.

– હેમચન્દ્રાચાર્ય યુનિ. દ્વારા પ્રતિવર્ષ અપાતો **''હેમચન્દ્રાચાર્ય સુવર્ણચન્દ્રક''** આ વર્ષે **ડૉ. વિજયભાઈ પંડ્યા**ને પ્રાપ્ત થયો.

– પરિષદ્‌ના ઉપક્રમે પ્રકાશિત, **डॉ. वासुदेव पाठक**ના મૌલિક સુભાષિતોના સંગ્રહ सुखबोधाय सुभाषितानिના **પ્રા. બંસીભાઈ પટેલે** કરેલા હિન્દી અનુવાદને **ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી** દ્વારા દ્વિતીય પારિતોષિક જાહેર થયું.

– **ડૉ. વસંતભાઈ ભટ્ટે**, अभिज्ञान शाकुन्तलम् ની વૃત્તિસહિતની આવૃત્તિ, રાજ્યના મા. રાજ્યપાલશ્રી દેવદત્તજીને અર્પણ કરી.

– **ડૉ. કમલેશ ચોકસીએ**, पद्यप्रसाद (બાલોપયોગી પદ્યાત્મક રચના) રાજ્યના મા. રાજ્યપાલશ્રી દેવદત્તજીને અર્પણ કરી.

– સંસ્કૃત-સેવા નિમિત્તે, નવાજિત સૌ વિદ્વાનોને શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ અભિનંદર પાઠવે છે.

– સરકારી વિનયન કૉલેજ સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગરના સંસ્કૃતવિભાગમાં તૃતીયવર્ષ, બી.એ.ના સેમેસ્ટર-૬માં સંસ્કૃતવિષય સાથે અભ્યાસ કરતી વિદ્યાર્થિની કુમારી અસ્મિતા માવજીભાઈ મેરે વર્ષ - ૨૦૨૦-૨૦૨૧માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં કુલ ૧૨ પારિતોષિકો અને ૨ સુવર્ણચંદ્રકો પ્રાપ્ત કર્યા છે. શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત પરિષદ્ કુમારી અસ્મિતાને આ સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ બદલ અનેક શુભેચ્છાઓ પાઠવે છે.

– सुचिरां शान्तिमाप्नुयुः ।

રાષ્ટ્રના ગૌરવને વધારતા, સંસ્કૃતિ-સંરક્ષક

- સ્વરસામ્રાજ્ઞી	સુશ્રી લતા મંગેશકર
- કથકનૃત્યસમ્રાટ	પં.શ્રી બીરજુ મહારાજ.
- બનારસ ઘરાનાના	પં.શ્રી રાજન મિશ્રા
- મેવાસી ઘરનાના	પં.શ્રી જસરાજજી
- વૈવિધ્યપૂર્ણ સંગીતજ્ઞ	શ્રી બપ્પી લહેરી
- ચીફ ઓફ ડીફેન્સ સ્ટાફ	શ્રી બિપીન રાવત
- ગુજરાતના સંસ્કૃત-સેવી	ડૉ. વિનોદભાઈ પુરાણી
- ગુજરાતના સંસ્કૃત-સેવી	ડૉ. પ્રજ્ઞાબેન જોષી
- ગુજરાતના સંસ્કૃત-સેવી	ડૉ. નીલમબેન પટેલ

(ગુજરાત રાજ્યના માનનીય રાજ્યપાલ શ્રી આચાર્ય દેવવ્રતજીને ‘પદ્યપ્રસાદ’ પુસ્તકને સમર્પિત કરી રહેલા
પ્રો. કમલેશકુમાર છ. ચોકસી)

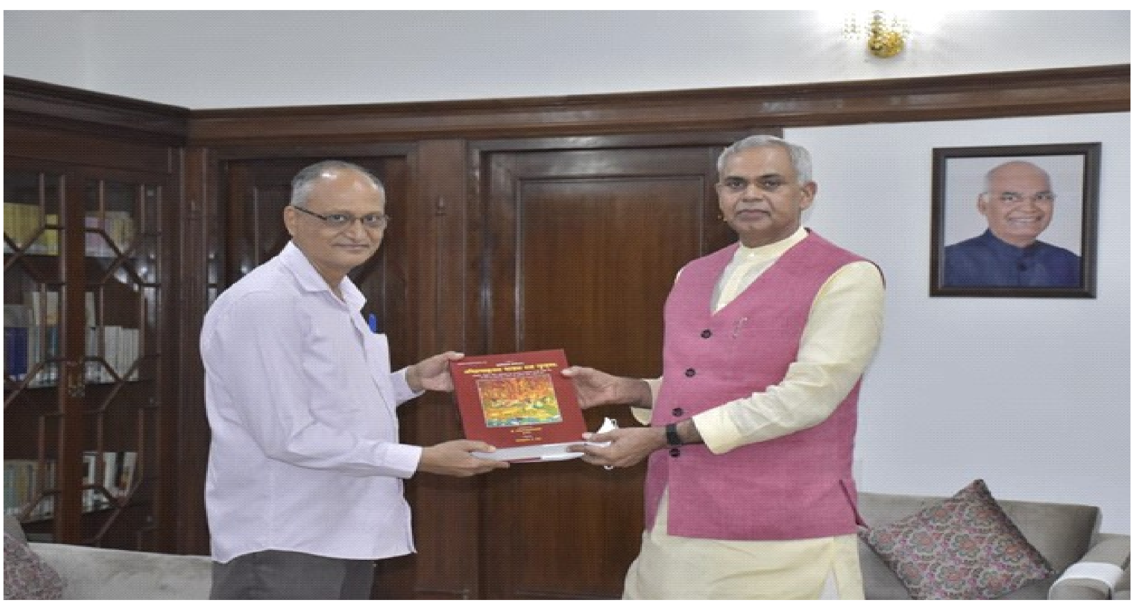

(ગુજરાત રાજ્યના માનનીય રાજ્યપાલ શ્રી આચાર્ય દેવવ્રતજીને અભિજ્ઞાનશકુન્તલાની પંચરંગાવૃત્તિના પુસ્તકને
સમર્પિત કરી રહેલા પ્રો. વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ)

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ની
સ્થાપનાથી અદ્યાવધિ
સ્વકીય સમય, વ્યવહાર અને વિદ્યાપુષ્પ
સમર્પિત કરનારા
પરમ સમ્માનનીય તેજસ્વી, તપસ્વી અને
સંનિષ્ઠ હોદ્દેદારો

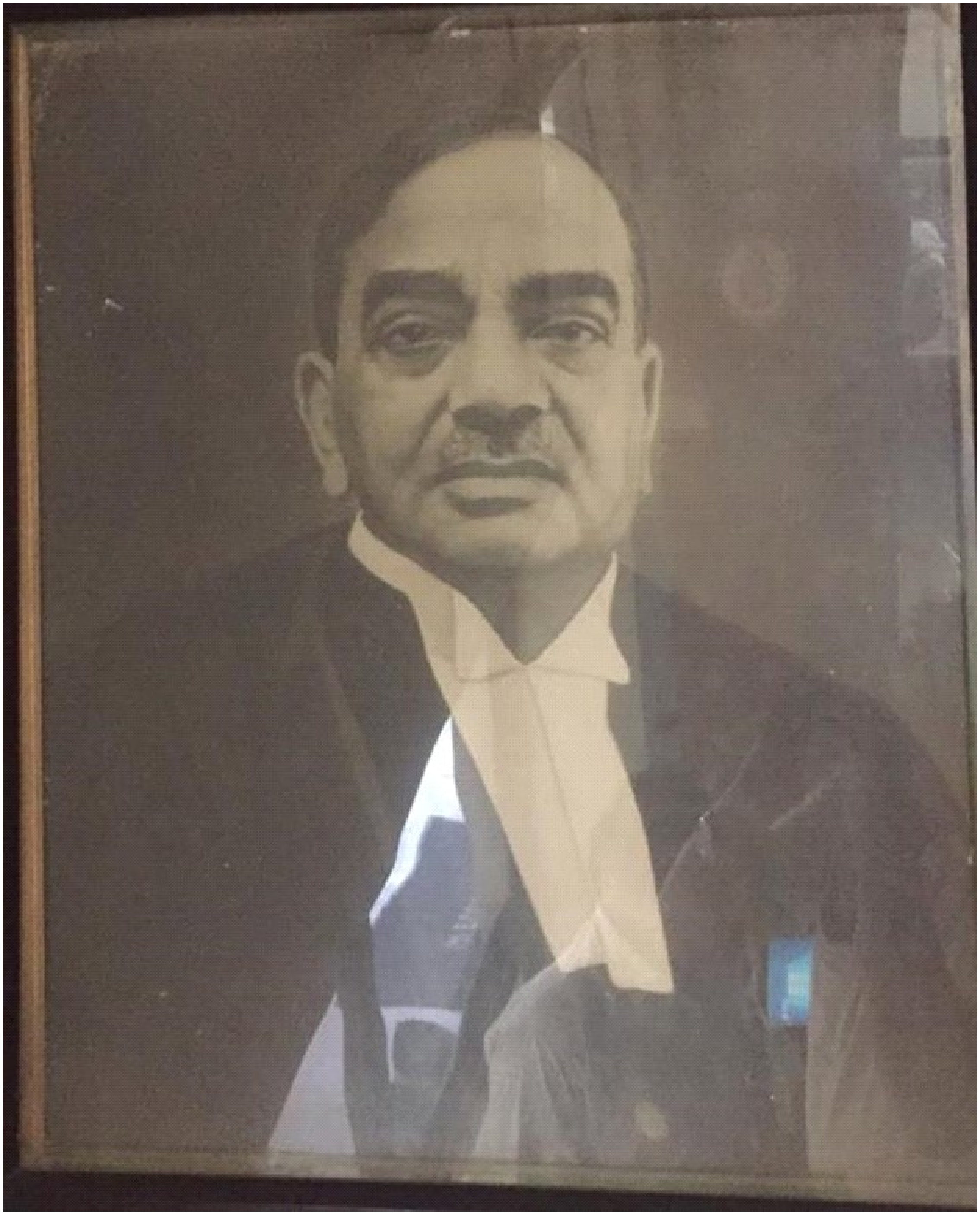

(પ્રમુખ - માન. ન્યાયમૂર્તિ શ્રી નટવરલાલ હ. ભગવતી વર્ષ ૧૯૬૧ થી ૧૯૬૯ સુધી)

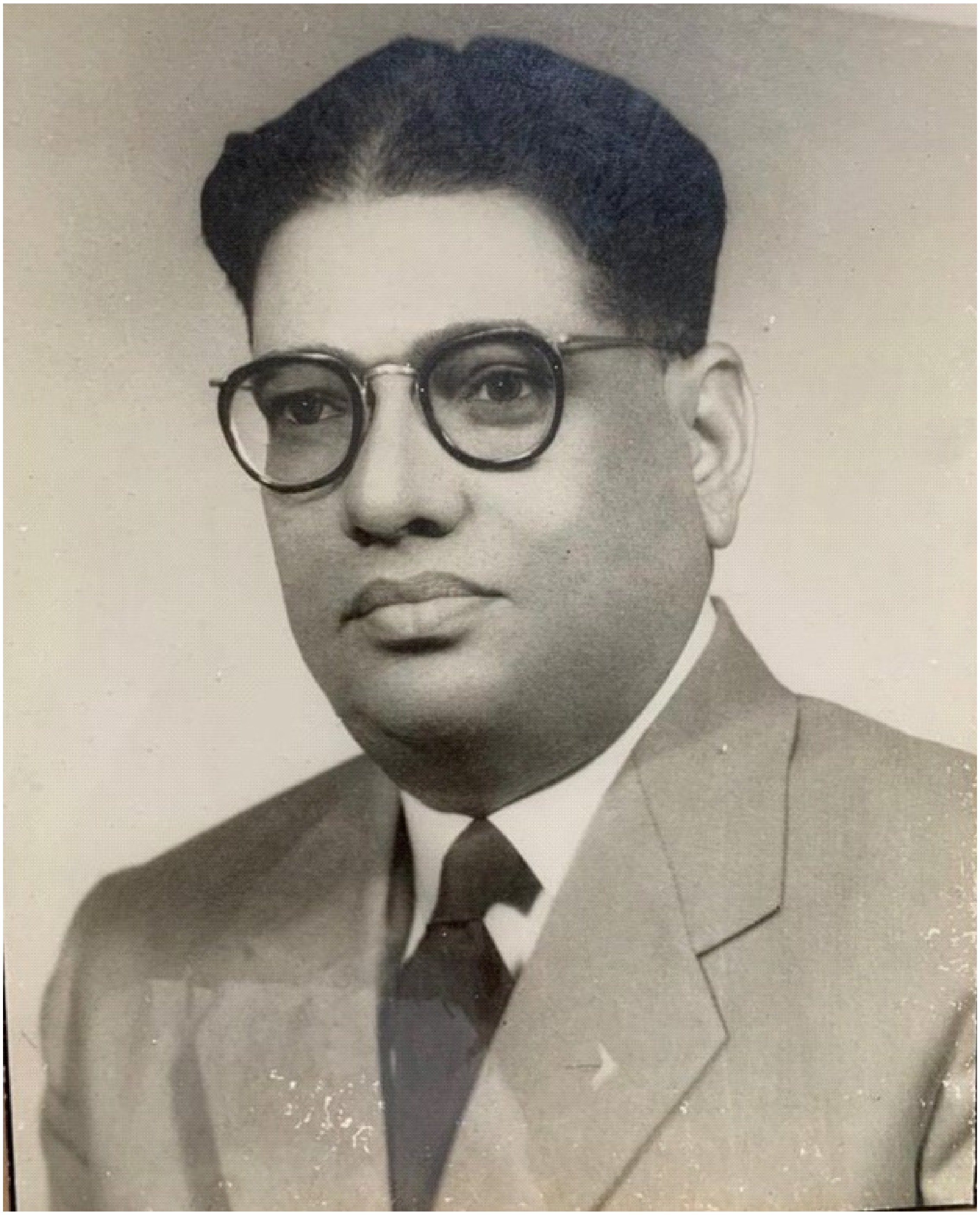

(પ્રમુખ માન. ન્યાયમૂર્તિશ્રી નાનુભાઈ જી. શેલત વર્ષ ૧૯૭૦ થી ૧૯૭૨ સુધી)

(પ્રમુખ - માન. ન્યાયમૂર્તિશ્રી મનુભાઈ પી. ઠક્કર વર્ષ ૧૯૭૩ થી ૧૯૯૩ સુધી)

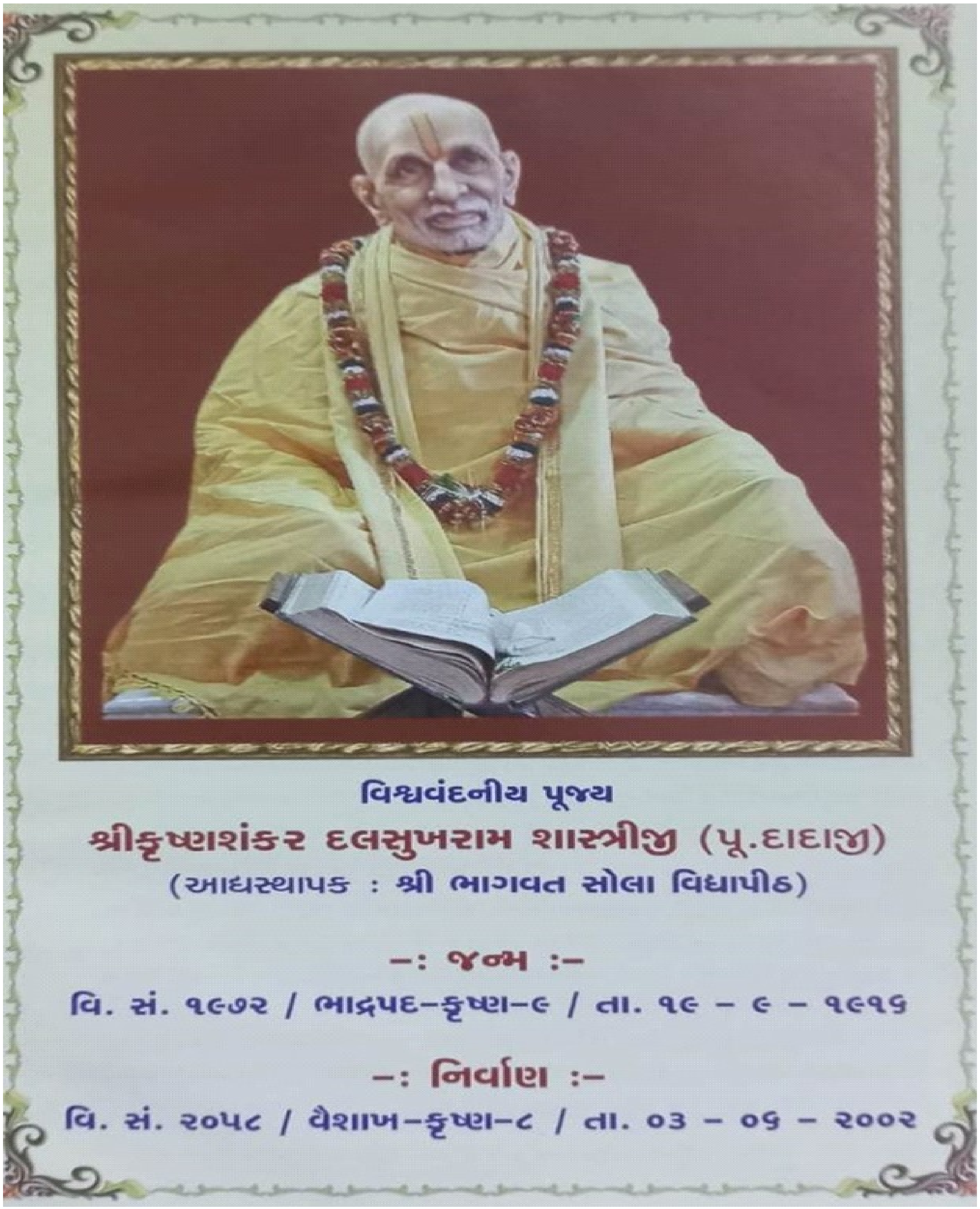

(પ્રમુખ - માન. શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી વર્ષ ૧૯૯૪ થી ૧૯૯૯ સુધી)

(પ્રમુખ - માન. ન્યાયમૂર્તિશ્રી મહેન્દ્રભાઈ સાકળચંદ પરીખ વર્ષ ૨૦૦૦ થી અદ્યાવધિ)

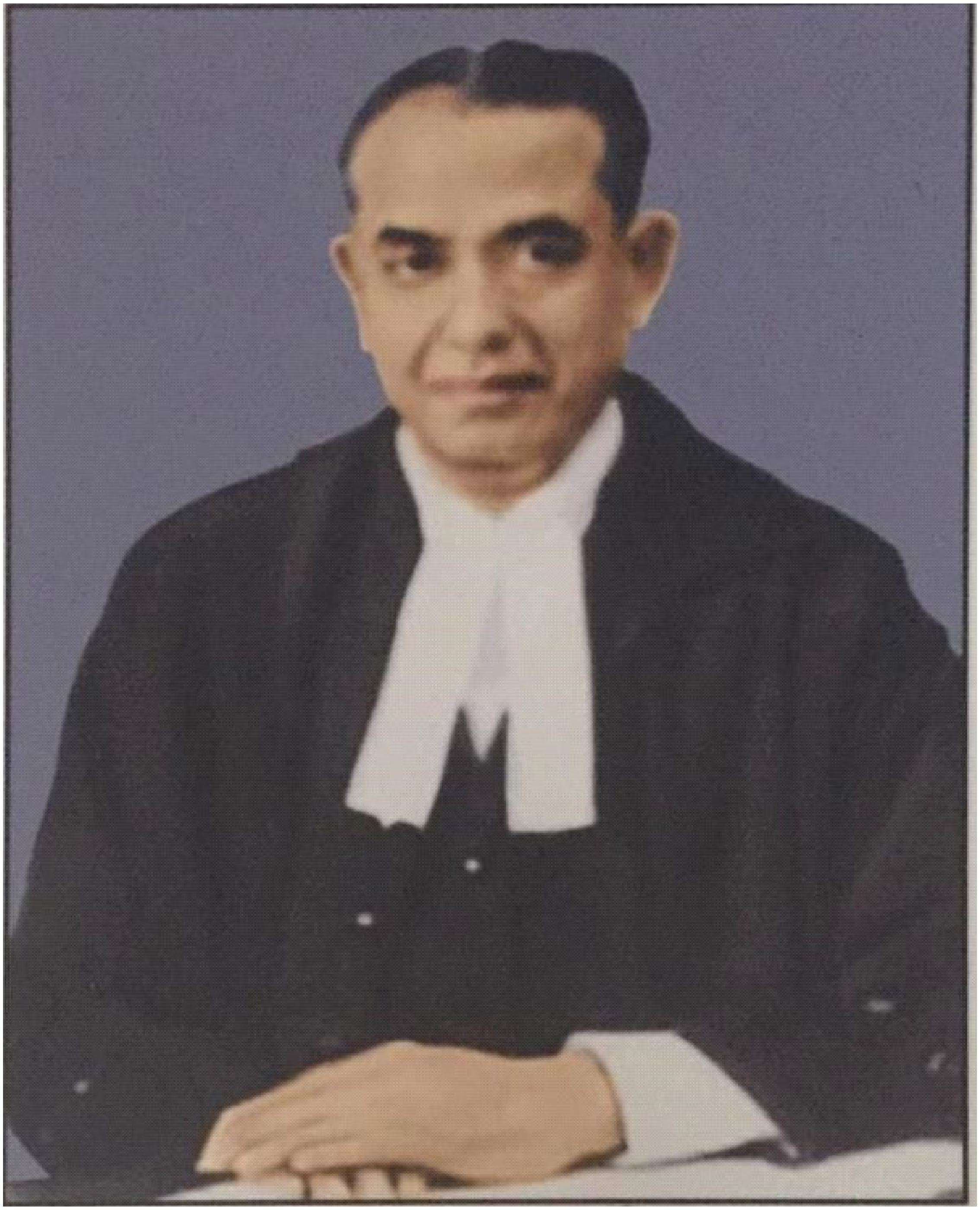

(કુલપતિ - માન. ન્યાયમૂર્તિશ્રી ધીરુભાઈ એ. દેસાઈ વર્ષ ૧૯૭૩ થી ૧૯૯૩)

(કુલપતિ - માન. ન્યાયમૂર્તિશ્રી સુહૃદભાઈ ડી. દવે વર્ષ ૧૯૯૪ થી ૨૦૧૧)

(કુલપતિ - માન. શ્રી પરિમલ નથવાણી વર્ષ ૨૦૧૩ થી વર્તમાન અદ્યાવધિ)

(ઉપપ્રમુખ - માન. શેઠશ્રી ચંદ્રકાન્ત માતીલાલ જગાભાઈ વાળા વર્ષ ૧૯૬૧ થી ૨૦૦૬ સુધી)

(ઉપપ્રમુખ - માન. પ્રા. શ્રી કે. એસ. શાસ્ત્રી વર્ષ ૨૦૦૦ થી ૨૦૦૩ સુધી)

(ઉપપ્રમુખ - માન. શ્રી સુધીરભાઈ ઈન્દ્રવદન નાણાવટી વર્ષ ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૯ સુધી)

(ઉપપ્રમુખ - માન. શ્રી ચંદ્રકાન્ત એચ. મહેતા વર્ષ ૨૦૦૪ થી અદ્યાવધિ)

(ઉપપ્રમુખ - માન. શ્રી સુરેશચન્દ્ર નાનુભાઈ શેલત વર્ષ ૨૦૦૭ થી અદ્યાવધિ)

(ઉપપ્રમુખ - માન. શ્રી અરવિન્દભાઈ જીવણભાઈ સાહેબા વર્ષ ૨૦૧૦ થી ૨૦૧૨ સુધી)

(ઉપપ્રમુખ - માન. પ્રિ. ડૉ. શ્રી ગીતાબેન પી. મહેતા વર્ષ ૨૦૦૩ થી અદ્યાવધિ)

(પ્રધાનમંત્રી - માન. પ્રા. શ્રી સુરેશચન્દ્ર જ. દવે વર્ષ ૧૯૬૧ થી ૨૦૧૬ સુધી)

(પ્રધાનમંત્રી - માન. પ્રા. શ્રી વાસુદેવ વિ. પાઠક વર્ષ ૨૦૧૭ થી અદ્યાવધિ)

(મંત્રી - માન. શ્રી ઘનશ્યામભાઈ મા. ત્રિવેદી વર્ષ ૧૯૬૧ થી ૨૦૧૪ સુધી)

(મંત્રી - માન. શ્રી દેવશંકર પી. દીક્ષિત વર્ષ ૧૯૬૧ થી ૨૦૧૮ સુધી)

 ISSN : 2249 - 9369

(મંત્રી - માન. પ્રા. ડૉ. શ્રી મહેશકુમાર અંબાલાલ પટેલ વર્ષ ૨૦૧૭ થી અદ્યાવધિ)

(મંત્રી - માન. પ્રો. ડૉ. શ્રી કમલેશકુમાર છ. ચોકસી વર્ષ ૨૦૨૨ થી પ્રારંભ)

(કોષાધ્યક્ષ - માન. પં. શ્રી ધનશંકર ગૌરીશંકર વૈદ્ય વર્ષ ૧૯૮૭ થી ૨૦૧૫ સુધી)

(કોષાધ્યક્ષ - માન. શ્રી મધુકર દિનુભાઈ ધ્રુવ વર્ષ ૨૦૧૬ થી ૨૦૧૮ સુધી)

(કોષાધ્યક્ષ - માન. શ્રી મહેન્દ્રપ્રસાદ આત્મારામ જાની વર્ષ ૨૦૧૮ થી અદ્યાવધિ)

ગુજરાત હાઈકોર્ટના પૂર્વ ન્યાયમૂર્તિ તથા સંસ્થાના વર્તમાન પ્રમુખ

શ્રી એમ. એસ. પરીખ સાહેબનો પરિચય

★ સન્ ૧૯૫૮ માં એચ. એલ. કોમર્સ કોલેજમાંથી બી.કોમ. થયા.

★ સન્ ૧૯૫૯-૬૦ માં એલ. એલ. બી. શરૂ કરી કાયદાશાસ્ત્રની સનદ મેળવી.

★ સન્ ૧૯૬૨ માં સિટી સિવિલ કોર્ટમાં વકીલ તરીકે વકીલાત શરૂ કરી.
(તે સમયે મોભાદાર ગણાતી બેન્કની નોકરી પણ છોડી દીધી.)

★ સન્ ૧૯૬૫ માં એચ. એલ. કોમર્સ કૉલેજમાંથી એમ. કોમ. થયા.

★ સન્ ૧૯૬૬-૭૦ ના અરસામાં એલ. એ. શાહ લૉ કૉલેજમાંથી એલ. એલ. એમ. થયા.

★ સન્ ૧૯૬૨ થી ૭૯ કુલ ૧૭ વર્ષ પ્રામાણિક, નિષ્ઠાવાન્ અને ઉત્તમ વક્તૃવૈશિષ્ટ્યથી વકીલાત કરી અને અનેક કેસોમાં અરજદારોને ન્યાય અપાવ્યો. તેમની આ નિષ્ઠા અને ન્યાયપ્રિયતાને લીધે સરકારશ્રીએ તેમની-

★ સન્ ૧૯૭૯ માં સિટી સિવિલ & એડીશનલ સેશન જજ તરીકે નિમણૂક કરી.

★ સન્ ૧૯૭૯ થી ૯૦ સુધી કુલ ૧૧ વર્ષ ન્યાયાધીશ તરીકેની તેમની નીરક્ષીરન્યાય કરવાની ઉમદા અને ઉત્તમ ન્યાયપ્રણાલિને જોઈ સરકારે તેમને પ્રિન્સીપાલ જજ તરીકે પ્રમોશન આપ્યું.

★ સન્ ૧૯૯૦ માં એ જ વર્ષે સરકારે તેમની ગુજરાત હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ તરીકે નિમણૂક કરી.

★ સન્ ૧૯૯૦ થી ૨૦૦૦ કુલ ૧૦ વર્ષ સુધી તેઓ શ્રી ગુજરાત હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે કાર્યરત રહ્યા.

★ આખાયે જીવનકાલ દરમિયાન તેઓ શ્રી કુલ ૨૧ વર્ષ સુધી ન્યાયનું ગરીમામય કાર્ય કરતા રહ્યા અને ગુજરાતની પ્રજાના સર્વપ્રિય, કર્મપ્રિય અને ન્યાયપ્રિય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે સેવા નિવૃત્ત થયા.

★ સરકારશ્રીએ તેમની નિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતા જોઈ નિવૃત્તિ પછી પણ કાર્ય પ્રવૃત્ત રાખ્યા અને ''ગુજરાત સ્ટેટ કન્ઝ્યુમર ડીસપ્યુટ રિડ્રેસલ કમિશન''ના ચેરમેન તરીકે પુનઃ નિયુક્તિ કરી. ગુજરાત રાજ્ય ગ્રાહક સુરક્ષાપંચના પ્રમુખ તરીકે પણ તેમને અનેક કેસોનો ઉકેલ લાવ્યા.

★ ત્યારબાદ સરકારશ્રીએ તેમને એમ. બી. શાહ કમિશનના કન્સલટન્ટ તરીકે નિયુક્ત કર્યા.

★ ૨૦૦૦ થી ૨૦૨૧ સુધી શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ના પ્રમુખ તરીકે કાર્યરત રહ્યા. અત્યારે પણ તેઓ સંસ્કૃત પરિષદ્ના પ્રમુખ તરીકે કાર્યરત છે.

★ વર્ષ ૨૦૦૭ થી ૨૦૨૦ સુધી સરકારશ્રીના આરબીટેશનના આરબીટ્રેટર તરીકે પ્રવૃત્ત રહ્યા.

★ જૂનાં ગીતો, સંસ્કૃત સ્તોત્ર, સંસ્કૃતલોકન્યાય અને વાંસળીવાદન તેમના મુખ્ય શોખ રહ્યા છે.

★ તેઓ ક્રિકેટ અને ફૂટબોલના સારા ખેલાડી પણ રહી ચુક્યા છે.

★ આજે ૮૦ વર્ષની વયે પણ તેમનું પ્રતિદિન વાચન અને લેખન કાર્ય ચાલે છે. આવા ગુજરાતના પનોતા પુત્ર અને ગરીમામય વ્યક્તિત્વ ધરાવતા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી એમ. એસ. પરીખ સાહેબ આજના ૭૩ મા પ્રજાસત્તાક દિનના રાષ્ટ્રિયપર્વે આપણી વચ્ચે ઉપસ્થિત રહ્યા એનાથી આપણી સંસ્થા અને આપણે સૌ વિશેષ અલંકૃત થયા છીએ.

2022.01.11 17:16

2022.01.11 17:14

શ્રી રામકૃપા સંસ્કૃત પ્રચાર કેન્દ્ર
કેન્દ્ર નંબર
દ્વિતીય વિજેતા
સાદરા
આચાર્ય શ્રી
જીગ્નેશભાઈ આર. પંડ્યા
2022.01.11 17:16

શ્રી રામકૃપા સંસ્કૃત પ્રચાર કેન્દ્ર
પ્રથમ વિજેતા
સાદરા
આચાર્ય શ્રી જીગ્નેશભાઈ આર. પંડ્યા
શ્રી રામકૃપા સંસ્કૃત પ્રચાર કેન્દ્ર
પ્રથમ વિજેતા
સાદરા
આચાર્ય શ્રી જીગ્નેશભાઈ આર. પંડ્યા
2022.01.11 17:15

2022.01.11 17:15

2022.01.11 17:15

પ્રચારક તથા
કેન્દ્રઅધ્યક્ષ
આચાર્ય શ્રી
જીગ્નેશભાઈ આર. પંડ્યા
મુ. પો. સાદરા-૩૯૧૪૩૦,
તા. પાદરા, જી. વડોદરા.
મો.: ૯૯૦૯૩૭૪૦૦૯
શ્રી રામકૃપા સંસ્કૃત પ્રચાર કેન્દ્ર
કેન્દ્ર નંબર
૫૮૬
3
તૃતીય વિજેતા
સાદરા
2022.01.11 17:16

શ્રી રામકૃપા સંસ્કૃત પ્રચાર કેન્દ્ર
કેન્દ્ર નંબર
૫૮૬
૧
પ્રથમ વિજેતા
સાદરા
પ્રચારક તથા કેન્દ્રઅધ્યક્ષ
આચાર્ય શ્રી જીગ્નેશભાઈ આર. પંડ્યા
2022.01.11 17:17

શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત પરિષદ્ના કેન્દ્ર નં. ૫૮૬ - રામકૃપા સંસ્કૃત પ્રચાર કેન્દ્ર, મુ.પો. સાદરા તા. પાદરા, જિ. વડોદરા દ્વારા તા. ૧૬-૧૭ ઓક્ટોબર ૨૦૨૧ ના રોજ યોજાયેલી પ્રબોધ, પ્રારંભ, પ્રવેશ, પ્રથમા, મધ્યમા, ભૂષણ, વિશારદ પરીક્ષાઓમાં ઉપર્યુક્ત કેન્દ્રમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓએ પ્રથમ-દ્વિતીય-તૃતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં તેમને પરિષદ્ના પ્રમાણપત્રોની સાથે તેમની સંસ્થા તરફથી મેડલોરૂપી પુરસ્કાર એનાયત કરીને વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા બદલ સંસ્થા, આચાર્ય અને પ્રચારક શ્રી જીજ્ઞેશભાઈ આર. પંડ્યાને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન.

श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद् – अहमदाबाद-९

વ્યવસ્થાપક સમિતિ

પ્રમુખ : માન. જસ્ટીસ શ્રી એમ.એસ. પરીખ (નિ.)
પૂર્વ પ્રમુખશ્રી, ગુજરાત સી.ડી.આર. કમિશન

કુલપતિ : માન. શ્રી પરિમલ નથવાણી
સાંસદશ્રી, રાજ્યસભા

ઉપપ્રમુખ : પદ્મશ્રી ડૉ. ચંદ્રકાન્ત એચ. મહેતા
પૂર્વ ઉપકુલપતિ-ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
એક્ઝિક્યુટીવ ડાયરેક્ટર - હીરામણી ઈન્સ્ટિટ્યુટ

ઉપપ્રમુખ : માન. શ્રી સુરેશચંદ્ર નાનુભાઈ શેલત
સિનિયર એડવોકેટ, પૂર્વ એડવોકેટ જનરલ-ગુજરાત રાજ્ય

ઉપપ્રમુખ : પ્રિ. ડૉ. ગીતાબેન પી. મહેતા
સંસ્કૃતના પ્રોફેસર અને જી.એલ.એસ. કૉલેજ કેમ્પસનાં પ્રાચાર્યા

પ્રધાનમંત્રી : પ્રા. ડૉ. વાસુદેવ વિષ્ણુપ્રસાદ પાઠક 'વાગર્થ'
સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના નિવૃત્ત પ્રોફેસર

મંત્રી : પ્રો. ડૉ. કમલેશકુમાર છ. ચોકસી, (નિદેશક - ભાષાસાહિત્ય ભવન, ગુજ. યુનિ.)
પ્રા. ડૉ. મહેશ એ. પટેલ, (સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ, સરકારી કૉલેજ, ગાંધીનગર)

કોષાધ્યક્ષ : શ્રી મહેન્દ્રભાઈ આત્મારામ જાની
નિવૃત્ત વિજિલન્સ ઓફિસર (સંસ્કૃતના ઉપાસક)

સદસ્યશ્રી

શ્રી મધુકર દિનુભાઈ ધ્રુવ
(નિ. ન્યાયાધીશ, પૂર્વ ચેરિટી કમિશ્નર)
પ્રો. ડૉ. દર્શના કેયૂરકુમાર ભટ્ટ
(અધ્યક્ષ-અંગ્રેજી વિભાગ, ભાષાભવન ગુજ. યુનિ.)
શ્રી શૈલેષભાઈ આર. પંડ્યા
(નિવૃત્ત સંસ્કૃત-અંગ્રેજીના શિક્ષક)
ડૉ. મોહિની દેવેન્દ્રકુમાર આચાર્ય
(સંસ્કૃતના પ્રોફેસર - બી.એડ્. કૉલેજનાં આચાર્ય)
પ્રા. ડૉ. અલકાબેન આર. ત્રિવેદી
(સંસ્કૃતના એસોસિયેટ પ્રોફેસર)
શ્રી ઈન્દ્રવદનભાઈ બી. મહેતા
(હાઈસ્કૂલના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી)
શ્રી મેહાબેન પોરસભાઈ મજમુંદાર
(સંગીત-નૃત્ય અકાદમીના પ્રાચાર્યા)
શ્રી હર્ષલ સનતકુમાર દવે (સંસ્કૃતના અધ્યાપક)

શ્રી કાનજીભાઈ ત્રિકમભાઈ ભોગાયતા
(સંસ્કૃતના નિવૃત્ત અધ્યાપક)
શ્રીમતિ વંદના કિશનગોપાલ શર્મા
(સંસ્કૃતના અધ્યાપિકા)
શ્રી રૂપેશ બળવંતભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ
(ઉદ્યોગપતિ-કન્સ્ટ્રક્શન વ્યવસાય)
શ્રી સુહાસભાઈ અરવિંદભાઈ સાહેબા
(કન્સ્ટ્રક્શન વ્યવસાય)
શ્રી મનોરભાઈ મગનભાઈ પટેલ
(મેનુફેક્ચરિંગ ઉદ્યોગપતિ)
ડૉ. હિતેન્દ્ર ગોરધનદાસ વ્યાસ
(સંસ્કૃતના પ્રોફેસર, શ્રી સોલા-ભાગવત)
ડૉ. અજયકુમાર ચંપાલાલ ઠાકર
(સંસ્કૃતના પ્રોફેસર, (નિ.) શ્રી ડાકોર પાઠશાળા)

કાર્યાલય

સર્વશ્રી વિક્રમ પટેલ- (o.s.), બળભદ્ર પ્રજાપતિ, વિજય પટેલ, ભૂપેન્દ્ર પંચાલ

E-mail : info.b.g.s.parishad@gmail.com Web: shribruhadgujaratsanskritparishad.org